

HRVATSKA VOJSKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (Činjenice i mitovi)

Ante Nazor

UDK: 949.75"06/10":355.1
355.1(497.5)(091)

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15.11.2000.
Prihvaćeno: 21.12.2000.

Sažetak:

Prije konačnoga prihvaćanja u historiografiji, potrebno je provjeriti točnost brojeva koji su navedeni u antičkim i srednjovjekovnim izvorima. Dosadašnji primjeri, u kojima se kritički pristupilo brojevima navedenim u izvorima iz spomenutoga razdoblja, to potvrđuju. U ovom radu pokušano je provjeriti, jesu li podaci bizantskoga cara Konstantina Porfirogeneta o broju hrvatskih vojnika točni ili pretjerani. Uvidom u rezultate procjena demografskih prilika u Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (prosječna gustoća naseljenosti, mogući broj stanovnika) te u vrijednost vojne opreme u tom razdoblju, autor je dobio dojam kako su Porfirogenetovi podaci pretjerani.

Ključne riječi: rani srednji vijek, hrvatska vojska, franačka vojska, bizantska vojska, demografske prilike, procjena.

OSVRT NA PORFIROGENETOV NAVOD O BROJU HRVATSKIH VOJNIKA

Krštena Hrvatska postavlja konjaništva do 60.000, a pješništva do 100.000 i sagera do 80 i kondura do 100. Na sagerama imaju po 40, na kondurama po 20, a na manjim kondurama po 10 ljudi.

(Konstantin VII. Porfirogenet, O upravljanju carstvom, glava 31.)

Mr. sc. Ante Nazor nastavnik je na Katedri za vojnu povijest, Učilišta Hrvatske Kopnene Vojske "Fran Krsto Frankopan" – Hrvatskoga Vojnog Učilišta "Petar Zrinski". Bavi se istraživanjem hrvatske vojne povijesti.

Problemu hrvatske vojne povijesti u ranom srednjem vijeku u historiografiji je posvećena relativno slaba pažnja, pa se može primijetiti da je taj dio hrvatske povijesti prilično nepoznat. Najveći razlog tome svakako su malobrojni i podacima o vojnoj povijesti oskudni izvori iz tog razdoblja. Uz to, i one rijetke bilješke i vijesti koje je povijest sačuvala od zaborava, uglavnom su nepouzdanе. Takva je i vijest bizantskoga cara Konstantina VII. Porfirogeneta (905.–959.) o iznimno velikom broju hrvatskih vojnika. Budući da su interpretacije Porfirogenetove vijesti o veličini hrvatske vojske u dijelu historiografije poprimile i mitološke razmjere, ovaj rad će pokušati odgovoriti na pitanje mogu li se carevi podaci prihvatiti kao točni. U skladu s naslovom, u radu su uglavnom prezentirani neki primjeri iz izvora i historiografije o broju vojnika u bitkama i vojskama europskih država u ranom srednjem vijeku. O drugim pitanjima iz vojne povijesti Hrvata u to doba (o naoružanju i njegovoj kvaliteti, taktici i drugom) govori se samo onoliko koliko je nužno potrebno da bi se potkrijepila rasprava o mogućem broju hrvatskih vojnika.

UVOD

Brojevi navedeni u povijesnim izvorima oduvijek su privlačili posebnu pažnju historiografije i izazivali ponajviše zanimanje njezinih čitatelja. Međutim, podatak da se u antičko ili srednjovjekovno doba u jednoj bici borilo nekoliko desetaka tisuća, pa čak i više od 100.000 ljudi, smije fascinirati svakoga osim znanstvenika. Njega kvantitativni podatak iz povijesnoga izvora najprije mora potaknuti na kritičko razmišljanje i na istraživački napor provjere pouzdanosti takvoga navoda. To se posebno odnosi na podatke o broju vojnika, jer isti najčešće nisu točni. Neki zbog objektivnih (nemar u iznošenju brojnoga stanja, nemogućnost preciznog uvida kod autora koji nisu bili sudionici ili promatrači bitke, pa pišu na temelju priče ili zapisa preživjelih), a neki zbog subjektivnih okolnosti ("želja da se fascinira čitatelj" – uveličavanje podataka radi veličanja vlastite slave, odnosno zbog opravdavanja poraza ili pojedinih političkih ustupaka). Čak postoji mišljenje da su brojčani podaci u antičkim i srednjovjekovnim izvorima, zbog nedostatka smisla za točnost i nepoštivanja brojeva kod kroničara u tom razdoblju, uglavnom "besmisleni brojevi", odnosno "književna uvećavanja kroničara koja svjedoče o nepostojanju osjetljivosti prema statističkoj vjerojatnosti u društvu" (Bloch, 1958.: 98). Naime, upravo takav dojam ostavljaju pojedini podaci o "masovnim" vojskama i bitkama iz antičkoga ili srednjovjekovnoga razdoblja kad im se suprotstave pitanja prehrane, opskrbe ili transporta vojnika, zbog čega je u historiografiji primjetan kritički odnos prema takvim navodima.

Kao svojevrsnu prekretnicu u odnosu povjesničara prema podacima iz izvora treba istaknuti Hansa Delbrücka (1848.-1929.), koji je među prvima "praktičnim" pristupom – provjerom podataka iz izvora s obzirom na uvjete i tehnološke mogućnosti razdoblja na koje se odnose – upozorio na dvojbенost mnogih brojeva

koje donose antički i srednjovjekovni izvori.¹ Nakon Delbrückovih istraživanja, a osobito s mogućnostima koje danas pruža interdisciplinarni pristup problemu, bilo bi metodološki pogrešno i nedopustivo prihvaćati podatke iz povijesnih izvora bez (u znanosti) nužnog kritičkog osvrtu. To podrazumijeva da autor, primjerice zbog provjere odnosa između mogućeg broja stanovnika i u izvorima navedenog broja vojnika, treba uzeti u obzir rezultate istraživanja demografskih prilika i preduvjeta demografskoga rasta (klima, vegetacija, tlo, ratovi, biološki poremećaji itd.), zatim geostrateški značaj i gospodarsko stanje (razvoj poljoprivrede, trgovine, tehnološki napredak nekoga područja) te glavne značajke vojne povijesti razdoblja o kojem piše.

Nažalost, istraživanja o spomenutim problemima u ranom srednjem vijeku ograničena su vrlo oskudnim i nepreciznim podacima u povijesnim izvorima, a zbog nepostojanja statističkih podataka u tom razdoblju, ne mogu biti ni utemeljena na pouzdanim mjerljivim kriterijima. Pa ipak, dosadašnji istraživački napor omogućio je barem približan uvid u prirodno-društvene procese u ranom srednjem vijeku i predstavlja solidan historiografski temelj za raspravu o vjerodostojnosti brojeva koji se spominju u izvorima iz toga razdoblja.²

IZVORI O BROJU HRVATSKIH VOJNIKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Osobito su oskudni podaci o broju hrvatskih vojnika. Zapravo, tek jedan jedini izvor – djelo bizantskoga cara Konstantina VII. Porfirogeneta – spominje njihov ukupan broj; u djelu se navodi da je Hrvatska mogla dići do 60.000 konjanika, do 100.000 pješaka te do 80 sagena (velika lađa) na kojima je bilo po 40 ljudi i do 100 kondura (manje lađe) na kojima je bilo po 20 ljudi na većim, odnosno po 10 ljudi na manjim kondurama (Porfirogenet, gl. 31., 86-87).

U historiografiji je carevom zapisu o broju hrvatskih vojnika posvećena ogromna pažnja, pa vjerojatno i nema sinteze hrvatskoga ranog srednjeg vijeka u kojoj

¹ Osobito treba spomenuti njegovo vojnopovijesno djelo *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte I-IV* ("Povijest ratne vještine u okviru političke povijesti"), Berlin, 1900.-1920. Kasnije je izašla i njegova *Opća povijest* (I. knjiga - Stari vijek, 1924.; II. knjiga - Srednji vijek, 1925.). Primjere i metode iz njegove knjige ističe Franz Mehring (1846.-1919.) u svom radu "Povijest ratne vještine", koji je, zajedno s njegovim ostalim radovima, objavljen u knjizi *Ogledi iz istorije ratne veštine* (Beograd, 1955.).

² U tom smislu posebno su zanimljiva i vrijedna zapažanja, koje u svojim radovima donose: Marc Bloch (*Feudalno društvo*, Zagreb, 1958.), Roberto Lopez (*Rođenje Europe*, Zagreb, 1978.), Miroslav Brandt (*Srednjovjekovno doba povijesnog razvika*, Zagreb, 1980.) i Jacques Le Goff (*Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Zagreb, 1998.) te (za hrvatski prostor), Nada Klaić (*Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.), Veljko Rogić (*Regionalna geografija Jugoslavije*, knj. I, Zagreb, 1982.), Ivo Goldstein (*Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995.), Tomislav Raukar (*Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 1997.) i Radoslav Katičić (*Litterarum studia*, Zagreb, 1998.).

nije citiran. Premda se toliki broj hrvatskih vojnika najčešće pripisuje hrvatskom vladaru Tomislavu, treba napomenuti da se u carevom djelu uopće izričito ne navodi za kojega je vladara Hrvatska mogla dići toliku vojsku, nego samo da je "tako snažna" bila do Krešimirove (935.-945.) smrti, dakle do sredine X. stoljeća³ Zbog toga se, ne ulazeći u detaljniju raspravu o tome na kojega se hrvatskoga vladara (ili vladare) odnosi Porfirogenetov navod o broju hrvatskih vojnika (premda je to najvjerojatnije bio Tomislav), čini najispravnijim reći da se vijest o 165.000 hrvatskih vojnika odnosi na prvu polovicu X. st. (Mutimir ?, Tomislav ?, Trpimir II. ?).

Budući da se za prvu polovicu X. st., a i za razdoblje (ranoga) srednjeg vijeka uopće, spomenuti broj vojnika čini iznimno velik, ti su podaci različito prihvaćeni. Procjene povjesničara o brojevima koje car navodi kreću se u rasponu od njihova prihvaćanja kao "potpuno pouzdanih"⁴ ili barem približno točnih,⁵ do njihova odbacivanja kao "potpuno nevjerojatnih i znatno pretjeranih".⁶

Oprez da se zbog oskudnih izvornih podataka ne prijede znanstvena razina rasprave, vjerojatno je najveći "krivac" što se većina povjesničara nije upustila u detaljniju provjeru carevih navoda. Mnogi su carev podatak o broju hrvatskih vojnika samo popratili – pozitivnim ili negativnim – komentarom njegove pouzdanosti, a tek rijetki (B. Grafenauer, D. Mandić, I. Goldstein)⁷ su pokušali to dokazati ili osporiti. Njihovi radovi važan su historiografski oslonac za raspravu o broju hrvatskih vojnika u ranom srednjem vijeku.

U ostalim izvorima iz ranosrednjovjekovnog razdoblja hrvatske povijesti nema čak ni podataka o broju hrvatskih vojnika u pojedinim bitkama. Tek se ponekad, umjesto brojeva, za opisivanje veličine hrvatske vojske ili Hrvatima protivničke vojske, koriste preopćeniti i neprecizni pojmovi – npr. Borna je (819.) protiv Ljudevita krenuo s "velikom vojskom" (N. Klaić, *Izvori*, 17; Katičić 20/1990., 70), a dužd

³ "Krštena Hrvatska postavlja (ili – može podići na vojnu)... Veliku takovu moć i množinu naroda (ili – množinu vojske) imaše Hrvatska do arhonta Krasimera." (Porfirogenet, gl. 31., 86-87; N. Klaić, *Izvori*, 41). U zagradama ovoga citata navedene su inačice iz prijevoda koji je priredio M. Andrijašević - *Konstantin Porfirogenet (O upravljanju državom)*. Odabrana poglavlja za povijest Hrvata (glave 29.-36. i 41.), Zagreb, 1997.

⁴ T. Smičiklas ističe da je Hrvatska imala jače konjaništvo nego Njemačka i da je hrvatska vojska "bila valjda jedna od najjačih u srednjoj Europi (Smičiklas, 217), a jednako misle i F. Valla (str. 311) i V. Klaić (1974., str. 99). F. Šišić navodi da je Hrvatska u prvoj polovici X. st. "bila faktično važna sila na moru", jer je bizantska mornarica imala 300, a mletačka 200 brodova (Šišić 1990., 413). Taj broj prihvaćaju S. Pavičić (str. 9-10), D. Mandić (str. 158), Bauer (str. 13), T. Macan (str. 28), D. Pavličević (str. 56-57) i I. Omrčanin (str. 160). I. Omrčanin tvrdi da je "teško dobiti točne podatke o vojnoj snazi drugih država", ali da takvu vojnu snagu tada sigurno nije imala ni Engleska, ni Danska, koja je u to doba "bila jaka i moćna kao i ratoborna, pa je rušila sve oko sebe" (Omrčanin, 139).

⁵ Perić, 39; kod mornarice, B. Poparić smatra da se radi samo o vojnicima na brodovima, a da je broj veslača mogao biti čak oko 15.000, pa je "sveukupne momčadi na hrvatskoj ratnoj mornarici moglo biti barem 20.000" (Poparić 1899., 69; Poparić, 1932., 84).

⁶ Grafenauer, 31; N. Klaić 1975., 284; *Vojna enciklopedija* 3, 504; Goldstein 1995., 303; Raukar 1997., 38; I. Goldstein smatra da su Porfirogenetovi podaci "možda čak i deseterostruko preuveličani" (Goldstein 1985., 44).

⁷ O tome vidi njihove radove spomenute u literaturi na kraju rada.

je u bici kod Makarske (887.) "imao malo vojnika" (N. Klaić, *Izvori*, 29). Ili se spominje samo broj žrtava – npr. u jednom sukobu između Borne i Ljudevita "poginulo je 3.000 Ljudevitovih vojnika", a u drugom se od poginulih spominje samo "Ljudevitov tast Dragomuž" (N. Klaić, *Izvori*, 17). U pohodu mletačke mornarice na Neretvane (839.) bilo je ubijeno "više nego 100 Mlečana" (Goldstein 1995., 195), u pomorskoj bici pored zapadnoistarske obale (865.) "na mletačkoj strani je bilo 14 poginulih" (N. Klaić, *Izvori*, 25), a u bici kod Makarske (887.) "poginuo je mletački dužd i 7 njegovih vojnika (N. Klaić, *Izvori*, 29), dok su u druga dva slučaja, kao mletački protivnici "poginuli mnogi Slaveni (Hrvati)". Posredno, o broju hrvatskih vojnika govori podatak da je u doba kralja Zvonimira združena normansko-hrvatska flota navodno imala 150 brodova i oko 30.000 ljudi, međutim, ukoliko su ti podaci i točni, ostaje nepoznat broj hrvatskih vojnika.⁸

Za raspravu o broju hrvatskih vojnika u ranom srednjem vijeku radi usporedbe mogu biti zanimljivi i podaci o veličini strane vojske koja je napala Hrvatsku. Tako se spominje da je ugarski kralj Ladislav krenuo na Hrvatsku (oko 1091.) sa "velikom (brojnom) vojskom" (jedna verzija) (Toma Arhiđakon, 55; N. Klaić, *Izvori*, 82), odnosno sa 100.000 vojnika (druga verzija) (Šišić, *Priručnik*, *Izvori*, 83) te da je ugarski kralj Koloman u svibnju 1097. poslao u Biograd po normansku princezu Buzilu župana Merkurija s 5.000 konjanika (Šišić, *Priručnik*, 383-387; Šišić 1990., 623).

Dio spomenutih izvora koji se čini vjerodostojniji, navodi na zaključak da vojske na hrvatskom prostoru u tom razdoblju nisu bile naročito brojne (podaci iz mletačkih kronika o vrlo malim gubicima u bitkama). U tom smislu može se spomenuti da i vijest iz franačkoga izvora o poginulom Dragomužu (premda je moguće da je u bici bilo više poginulih), navodi na pomisao o malom broju žrtava, jer se u slučaju velikoga broja poginulih, autora vjerojatno ne bi dojmila samo Dragomuževa smrt. Što znači pojam "naročito brojno" u tom razdoblju, teško je odrediti, ali čini se da se brojnom može smatrati svaka vojska koja je brojala "nekoliko tisuća", a možda čak i svaka čiji je broj dosegao oko 1.000 boraca.⁹

Nasuprot tome, podaci koji navode na pomisao da je hrvatska vojska bila brojna smatraju se pretjeranim: podatak iz franačkoga izvora o 3.000 poginulih Ljudevitovih vojnika u bici (Goldstein 1995, 168) te osobito vijest da je ugarski kralj Ladislav sa 100.000 vojnika krenuo na Hrvatsku – što podrazumijeva da je imao približno brojne ili snažne protivnike (Šišić, *Priručnik*, 310; N. Klaić, *Izvori*, 83; Gunjača, 342, 346).

⁸ Zbog istog razloga ne može se govoriti ni o broju hrvatskih brodova, premda je normanski vojvoda R. Guiskard za osobnu pratnju navodno odabrao 12 hrvatskih brodova (*Vojna enciklopedija* 7, 122).

⁹ U tom smislu zanimljiv je navod iz izvora o bici kod Makarske da je dužd "imao malo vojnika", premda je na pohod otplovio sa 12 lađa; što znači s minimum 120 ljudi (ako su bile manje kondure) ili, vjerojatnije, s otprilike 480-500 ljudi (sagene po 40 ljudi) (N. Klaić, *Izvori*, 29). Prema tome, velika vojska imala bi vjerojatno preko 1.000 vojnika. Na takvu pretpostavku upućuje i Porfirogenetova izjava (glava XV. "O plemenu Fatemita"): "pa ako se nađe njih (Arapa) do tisuću u vojsci, takova je onda vojska neodoljiva i nepobjediva" (Porfirogenet, 46).

Sukladno mišljenju da je vijest o 3.000 poginulih Ljudevitovih vojnika preuveličana, i broj od 5.000 konjanika koji su u svibnju 1097. krenuli put Biograda, mogao bi se smatrati nepouzdanim. Međutim, s obzirom da se broj od 5.000 vojnika ne čini toliko nevjerovatan kao podatak o 100.000 vojnika, nije jednostavno ni zauzeti stav prema njegovoj veličini. Zbog postojeće sumnje, za tu vijest je možda najbolji komentar F. Šišića da je "5.000 vojnika i danas (1914.), a kamo li ne 1097., čitava vojska" (Šišić, *Priručnik*, 387). Naime, premda je F. Šišić vjerojatno želio naglasiti veličinu ugarske postrojbe, a ne izraziti sumnju u spomenuti broj vojnika (Šišić prihvaća i carev navod o 165.000 hrvatskih vojnika), komentar da je "5.000 vojnika čitava vojska", čini se sasvim primjerenim za razdoblje ranoga srednjeg vijeka.

U tom smislu, makar će se vjerojatno nekome i to učiniti pretjeranim, navedeni broj (5.000) može se prihvatiti kao najveći broj vojnika koji je ugarska, a posredno i hrvatska vojska mogla uputiti na vojni pohod (premda izvori o tome izravno ne govore, pretpostavlja se da je ista ugarska vojska sudjelovala u bici na Gvozdu 1097.) (Šišić, *Priručnik*, 383-387, 394).

O brojevima u srednjovjekovnim izvorima

Ako se broj od 5.000 vojnika smatra "čitavom vojskom", razumljivo je da se broj od 165.000 vojnika prima s nevjericom. Međutim, budući da Porfirogenetov navod o broju hrvatskih vojnika nije usamljen primjer navođenja velikih brojeva u povijesnim izvorima, postoji mišljenje da on "nije pretjeran s obzirom na veličinu tadašnje hrvatske države i broj njezina pučanstva" (premda se uz to uglavnom ne navodi ni veličina Hrvatske ni broj stanovnika). Ponekad se takva tvrdnja potkrijepljuje drugim podacima iz bizantskih izvora; primjerice da je ruski knez Svjatoslav (964.-972.) u pohodu na Balkan i Carigrad imao 308.000 vojnika, a car Samuilo u bici kod Belasice (1014.) 360.000 vojnika (*Porfirogenet*, predgovor Stjepana Antoljaka, 3).

Tako golema vojna moć je za razdoblje ranoga srednjeg vijeka prevelika, da bi se bez sumnje mogla prihvatiti kao točna. Prije svega zato jer se radi o podacima iz bizantskih izvora koji se odnose na veličinu Bizantu protivničke vojske, što odmah dovodi u sumnju objektivnost takvih navoda, ali i općenito – zbog "nemara" antičkih i srednjovjekovnih kroničara prema brojevima.

Primjerice, podaci iz antičkih izvora o stotinama tisuća perzijskih vojnika koji su (492. i 490. pr. Krista) napali Grčku, u kritičkim raspravama svedeni su na oko 10.000 pješaka i 500-800 konjanika, dok se veličina vojske perzijskoga vladara Kserksa, za koju Herodot navodi da je u napadu na Grčku (480. prije Krista) imala 2.641.610 ratnika i isto toliko neboraca (komora) te 1.207 trijera, procjenjuje na oko 70.000 ljudi i 300 brodova (*Vojna enciklopedija* 3, 322-323), odnosno na broj od 60.000 do 80.000 ljudi, od kojih je navodno tek 25.000 bilo pravih boraca. Spomenuti Herodotov podatak doveden je u pitanje jednostavnom pretpostavkom o dužini marševske kolone perzijske vojske, koja bi u tom slučaju iznosila preko 3.000 kilometara (Mehring, 4). Navod rimskoga vojskovođe Cezara u knjizi *O Galskom ratu* da su Helveti prilikom seobe imali oko 368.000 ljudi i nosili hranu

za 3 mjeseca, dovela je u pitanje procjena o dubini i pokretljivosti takve komore (Mehring, 9-10).

Smatra se da su i priče o najezdama velikih barbarskih masa u Europu "plod romantične historiografije" i da u stvarnosti njihov broj nije bio dramatično velik (Mehring, 46-47). Primjerice, zapisano je da se čitav ostrogotski narod, koji je predvođen Teodorikom osvajao Italiju, mogao skloniti nekoliko mjeseci iza zidina Pavije, a da nije trebalo iseliti njezine stanovnike (Lopez, 36). Također, Pavao Đakon navodi da Sasa (Langobardskih saveznika u osvajačkim pohodima po Italiji) oko 568. nije bilo više od 20.000 zajedno sa ženama i djecom (Paulus Diaconus, 64; Valla, 108).

Ponekad se i sami izvori međusobno isključuju, kao u slučaju glasovite opsade Carigrada 626.: suvremenik te opsade Georgije Pisida navodi da je kaganova vojska (Avari, Bugari i Slaveni) pod Carigradom imala "kako se čini do 80.000 ljudi", a Teodor Sinkel, također suvremenik te opsade, taj broj diže na nevjerojatnih 1.000.000 vojnika (Viz. izvori I, 156). Jednak je primjer i bitka (o. 970.) između Svjatoslava i bizantskoga cara Cimiska kod Dorostola (Silistrije), jer bizantsko izvješće spominje 60.000 ruskih vojnika u bici, a ruski povjesničar Nestor samo 10.000 (Valla, 266). Međusobno se razlikuju i vijesti o vojnom pohodu ugarskoga kralja Kolomana, protiv Rusa (1099.), jer suvremeni ruski ljetopisac Nestor navodi 100.000 ugarskih vojnika, a poljski ljetopisac Dlugosz (XV. st.) samo 8.000. Posebno nevjerojatna je Nestorova priča da je opkoljenom gradu u pomoć došlo 400 konjanika (300 Kumana i 100 Rusa) i na bojnopolju strahovito porazilo Mađare, ubivši ih navodno čak 40.000 (!) (Šišić, *Priručnik*, 431-433, 438). Na stranu što Nestor u bici spominje taktiku (varka, zasjeda) kojom je bio razbijen prvi bojni red Mađara i paniku koja je tada nastala, što sve može biti točno, ali navedeno – da 400 vojnika pobijedi 100.000 vojnika i od toga ubije 40.000 – jednostavno nije moguće!¹⁰

Kao primjer nemarnog odnosa kroničara prema brojevima mogu se navesti vijesti o provali naroda Uza (ili Tribala), koje pokazuju da su pojedini bizantski kroničari već u srednjem vijeku bili nepovjerljivi prema brojevima spomenutim kod njihovih prethodnika. Naime, dok Mihajlo Atalijat (druga polovica XI. st.), Mihailo Psel (1018.-1096./97.) i Skilica-Kedren (kraj XI. st.) spominju da je među narodom Uza bilo 600.000 vojno sposobnih (bez žena i djece), Ivan Zonara (prva polovica XII. st.) taj broj smanjuje na oko 60.000 vojno sposobnih (*Vizantijski izvori* III, 231, bilješka 10). V. N. Zlatarski je to pokušao objasniti činjenicom da se Zonari broj od 600.000 učinio "napuhan", pa je "na svoju odgovornost naveo njemu prikladnijih 60.000 ljudi koji su nosili oružje" (moguće je da se broj od 600.000 Uza-vojnika učinio preuveličan i Skilici, jer se on ograđuje "da su toliki broj (600.000) potvrdili oni koji su to vidjeli") (Zlatarski, 115, bilješka 3).

G. Ostrogorski je, pozivajući se na rad I. Ivanova ("Belasickata bitka 29. ioli 1014."), također upozorio da su neki podaci o toj bici vjerojatno pretjerani. Nai-

¹⁰ Ako se zanemare podaci o Mađarima, broj od 400 konjanika koji stižu u pomoć, može se prihvatiti kao točan, pa bi i smisao cijele priče mogao biti da je 400 konjanika u to doba bila značajna vojna snaga.

me, suvremeni izvori (druga polovica XI. st.) o bici na Belasici govore da su za kaznu zarobljenim vojnicima cara Samuila iskopane oči (tek je svakom stotom zarobljeniku ostavljeno po jedno oko); ali prema jednom (Kekaumenu) bilo je 14.000 zarobljenih, a prema drugima (Skilici i Zonari) 15.000 (*Vizantijski izvori* III, 202, 249; Ostrogorski 1959., 295). I spomenuta razlika u navođenju broja zarobljenika, premda se ne čini važnom s obzirom da se kao ukupan broj spominje 360.000 vojnika, upozorava na "nedostatak smisla za točnost i nepoštivanje brojeva" kod srednjovjekovnih kroničara. Još bolji primjer su vijesti o bizantskom pohodu na Duklju (1042.), jer Kekaumen navodi 40.000, a Skilica 60.000 bizantskih vojnika (*Vizantijski izvori* III, 210-211).

I pojedini izvori iz kasnoga srednjeg vijeka navode se kao primjer pretjerivanja, pa tako nasuprot navodima švicarskih suvremenika da je vojska Karla Smjelog kod Grandsona (2. ožujka 1476.) imala 100-120.000 ljudi, a kod Murtena (22. lipnja 1476.) čak 3 puta više, stoji mišljenje daje on u prvoj bici raspolagao sa oko 14.000 ljudi, a u drugoj sa 18-20.000 ljudi, a nasuprot podatku da su Švicarci kod Grandsona ubili 7.000 Burgonjaca, stoji podatak o 7 (!) poginulih ritera i nekoliko običnih vojnika (Mehring, 5; *Vojna enciklopedija* 3, 301; *Vojna enciklopedija* 5, 660). Jednako tako, vjeruje se da su husitske trupe koje su zadavale strah cijeloj Njemačkoj, imale svega 5.000 ljudi, što je protivno priči o "nebrojenim hordama" (Mehring, 1995.: 5). Slično je i s brojem turskih vojnika prilikom posljednje opsade Beča (1683.); s obzirom da se u historiografiji navode brojevi od 160.000, 250.000, pa čak i 400.000 vojnika, I. Mažuran je postavio praktično pitanje materijalne opskrbe tolike vojske, njezinih higijenskih i zdravstvenih uvjeta te zaključio da je pod Bečom moglo biti oko 60.000 turskih vojnika (Mažuran, 246, bilješka 14).

Takvih primjera da su vijesti, pa čak i suvremeni izvori o istoj bici vrlo nepouzdana, ima i u izvorima za hrvatsku povijest. Primjerice, u kršćanskim izvješćima ili kronikama o bici kod Siska (22. lipnja 1593.) navodi se 4.000, 4.500, 5.000, "više od" 5.000, 5.500 ili 6.000, pa čak i 8.000 kršćanskih vojnika, te 10.000, 13.700, 17.000, 18.200, 36.000, 38.000 ili "najviše" 40.000, pa čak i 50.000 turskih vojnika (Nazor, 1994.: 93-109). Čak se i dva izvješća iste osobe – sudionika bitke – međusobno razlikuju; Ruprecht Eggenberg – "glavni zapovjednik u ime njegove visosti nadvojvode Ernesta" – u prvom je izvješću (22. lipnja 1593.) naveo 13.700 turskih vojnika (Dokumenti, 73), a u drugom (24. lipnja 1593.) 18.200 (Dokumenti, 76).

Ovo su samo neki od primjera koji potvrđuju da je sumnja u velike brojeve vojnika koji su navedeni u (srednjovjekovnim) izvorima razumljiva te da je njihova kritička provjera nužna. Prema tome, zbog toga što kritičke provjere "velikih brojeva", koje spominju antički i srednjovjekovni izvori pokazuju da su oni često više "fascinirajući" nego istiniti i da kao takvi ne mogu biti pouzdano uporište za donošenje zaključaka, samo na temelju podataka o jednako velikom ili većem broju vojnika u drugim bizantskim izvorima, ne može se tvrditi da je Porfirogenetova vijest o broju hrvatskih vojnika točna.

O DEMOGRAFSKIM PRILIKAMA U HRVATSKOJ U X. st.

Sumnja u velike brojeve koji se nalaze u srednjovjekovnim izvorima, zahtijeva provjeru vjerodostojnosti i broja hrvatskih vojnika (1 65.000) u Porfirogenetovom spisu. Uvid u demografske prilike u Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku jedan je od načina provjere Porfirogenetovog navoda o veličini hrvatske vojske. No, s obzirom da za to razdoblje uglavnom nema dokumenata na kojima se može temeljiti bilo kakav precizan zaključak o broju stanovnika (kao što su popisi stanovništva, registri desetine ili popisi poreza i drugo), može se reći da je procjena demografskih prilika u srednjem vijeku jedan od najtežih zadataka historiografije. Osim nedostatkom preciznih statističkih podataka, demografska istraživanja za razdoblje ranoga srednjeg vijeka dodatno su otežana i slabim poznavanjem prirodno-geografskih uvjeta (klime, vegetacije, tla) te društvenih (osim donekle političko-ratnih) i gospodarskih (prije svega agrarnih) prilika, koje su mogle utjecati na naseljavanje, život i demografski rast stanovništva.¹¹

Zbog toga se sumnja u svrsishodnost, pa čak i mogućnost pokušaja da se veličina stanovništva u srednjem vijeku izrazi u brojkama. Ipak, umjesto "razborite predaje pred nedostatkom pouzdanih brojeva u izvorima" (Bloch, 1958.: 81), istraživačka znatiželja za postavljanjem, makar i približnih, brojčanih okvira, sve je prisutnija u historiografiji. Pri tome, glavno uporište u istraživanju su ostaci materijalne kulture. Također, za procjene demografskoga stanja korisne su i usporedbe s (procjenama o) drugim prostorima jer one, uz nužno uvažavanje pravila da svako područje ima svoje posebnosti u razvoju, mogu pridonijeti razumijevanju prilika na "domaćem" prostoru.

U novije doba, kad je pristup problemima postao "interdisciplinaran" i kad je znanost znatno pomaknula granice spoznaje, pokušalo se odrediti u kojoj je mjeri broj stanovnika na nekom području u nekom razdoblju povijesti (za koje ne postoje precizni statistički podaci) bio ograničen prirodnim i društvenim uvjetima za život (prije svega tehničkom i tehnološkom razinom razvoja). Premda u historiografiji postoje procjene demografskih prilika koje se odnose i na hrvatska područja u ranom srednjem vijeku (Rogić 1982.; Grafenauer) može se reći da za hrvatski prostor u tom razdoblju povijesti, još uvijek nedostaje cjelovita raščlamba demografskih prilika. Ovaj rad neće niti riješiti, niti značajnije pridonijeti poznavanju preduvjeta demografskih prilika, jer je taj problem previše složen da bi ga mogao savladati sam povjesničar, bez pomoći znanstvenika raznih struka (arheologije, etnologije, povijesti umjetnosti, geografije /geologije, hidrologije, meteorologije itd./ i biologije /zoologije, agronomije itd./ te kemije i drugih struka). Zato je namjera ovoga osvrtu opetovano naglasiti demografske prilike kao historiografski problem i potaknuti nove rasprave o tome.¹² U tom smislu navest će se neki podaci iz izvora i neka razmišljanja u historiografiji, koja mogu

¹¹ O problemu istraživanja demografskih gibanja vidi Raukar, 1997.: 169-176.

¹² O fizičkim obilježjima hrvatskoga prostora (pejzaž, reljef, klima, vode, flora i fauna) kao preduvjetima demografskoga razvoja i o utjecaju okoline na povijesna zbivanja, vidi Goldstein, 1995.: 33-49.

pružiti barem približan uvid u demografske prilike na hrvatskom prostoru, pa i u moguću veličinu hrvatske vojske.

S obzirom na primjetan razvoj znanosti tijekom povijesti i na povećanje razine tehničkih i tehnoloških dostignuća, može se pretpostaviti da su uvjeti za život većega broja ljudi na hrvatskom prostoru u ranom srednjem vijeku bili lošiji nego danas. Nasuprot tom vidljivom napretku znanosti, o razlikama između prirodnih uvjeta u ranom srednjem vijeku i danas teško je govoriti. Za klimu se može, samo općenito, pretpostaviti da se od ranoga srednjeg vijeka do danas nije znatnije promijenila, za razliku od geografskih uvjeta (vegetacije i površine tla); primjerice, smatra se da je šuma i močvara na hrvatskom tlu u ranom srednjem vijeku bilo znatno više nego danas, te da nastale promjene nisu toliko uvjetovane klimatskim promjenama, koliko djelovanjem društvenih faktora (odnosno čovjeka).¹³

Na takvo mišljenje upućuje opis puta križara koji su krajem XI. st. prolazili hrvatskim područjem, vjerojatno primorskom Hrvatskom (današnja Dalmacija ili zapadna Bosna).¹⁴ Za ovaj rad i nije toliko bitan pravac kretanja križarske vojske, koliko činjenica da su križari prošli velikim dijelom hrvatskoga teritorija – od Senja prema istoku (Lika, te zapadna Bosna ili Dalmatinska zagora, dakle upravo područja koja i Porfirogenet navodi kao Hrvatsku). Zato je zanimljivo, premda je možda izneseni dojam putopisca presubjektivan, da se zemlja kroz koju su prolazili opisuje kao "prepuna brda", šuma, velikih rijeka, potoka i pašnjaka te kao vlažna maglovita i "gotovo čitava močvarna".¹⁵ Otprilike isto se može pretpostaviti

¹³ Zapažanja o klimatskim i geološkim promjenama (uništavanje šuma i tla) donosi K. Kužić u svom radu "Zabilježbe o 'malom ledenom dobu' i njegovim posljedicama u hrvatskim krajevima" (*Povijesni prilozi* 18, Zagreb, 1999.), 375-382.

¹⁴ Zapravo, postoji zapis očevidca Rajmunda od Agilesa (oko 1096.), a postoji i kasniji (nadopunjeni) prijepis od Vilima Tirskoga (oko 1170.) (N. Klaić, *Izvori*, 84). U izvorima se precizno ne navodi pravac ili područje prolaska križara, tek "očevidac" Rajmund spominje da su prolazili "slavenskom zemljom", a Vilim Tirski govori o "Dalmaciji koja se pruža između Ugarske i Jadranskog mora, i ima 4 metropole: Jazaru (Zadar), Salonu – drugim imenom Split, Antibar (Bar) i Raguzu (Dubrovnik) (Šišić, *Priručnik*, 402-403; Šidak, 32; N. Klaić, *Izvori*, 84-85). Moguće je da su prolazili pravcem Aquileia-Senj, pa kroz Liku (preko Otočca) na Obrovac-Drniš-Muč-Solin, pa preko "Aequuma" (Čitluk, selo sjev. od Sinja) do "Narone" (Vid kraj Metkovića), pa duž obale do Bara, Skadra i preko Lješa u Drač (Matković, 90-94). Nasuprot tome je mišljenje, koje više odgovara današnjim geografskim prilikama, da se križarska vojska kretala "od Akvileje do Senja", pa preko Like, ali ne pokraj Knina, nego sjevernije i "kontinentalnim krajevima slijedeći i presjecajući doline rijeka Une, Sane, Vrbasa, Neretve i Zete" izbiła na Skadarsko jezero (Čoralić, 94-95). Ovdje se može primijetiti kako se na Hrvatsku odnosi i opisu puta križara donekle sličan zapis Ibrahim-ibn-Ja'kuba (oko 965.) o "zemlji visokih brda s teško prohodnim putovima", za koju se kaže da je na "zapadu balkanskog poluotoka, odosno zapadnije od Bugara, uz more" (Srkulj, 16).

¹⁵ "Slavska je naime zemlja pusta, neprohodna i brdovita ... Ta bili smo u slavenskoj zemlji gotovo 40 dana, a za to vrijeme doživjeli smo tako guste magle, da smo ih mogli opipom osjećati ..." (Šišić, *Priručnik*, 402; Šidak, 32; N. Klaić, *Izvori*, 84); "Dalmacija je ... nenastanjena, prepuna brda i šuma, velikih rijeka i pašnjaka, na daleko i široko razasutih, tako da ima vrio

i za Istru, u kojoj izvori iz X. st. također spominju močvare (N. Klaić, *Izvori*, 63), a smatra se da je i "dobar dio nizina u Panoniji bio močvaran". Primjerice, V. Klaić još u drugoj polovici XIX. st. naglašava kako je "za čovjeka poguban nezdravi močvarni zrak" i bilježi da u Posavini (područje uz rijeku Savu od hrvatsko-štajerske /kranjske/ međe, pa do Jasenovca i Zemuna) i Podravini ("osobito u slavonskom dielu niže Osieka") ima mnogo močvara ili bara "koje škode zdravlju toli ljudi, toli životinja" te da "nekoliko omanjih bara ili močvara" ima i u Pokuplju.¹⁶

Teško je reći kolike su, u odnosu na novije doba, bile pretpostavljene vegetacijske i hidrološke razlike, ali otprilike isto "pravilo" – manje obradivih površina, a više šuma i močvara – može se pretpostaviti za cijelo područje Hrvatske u ranom srednjem vijeku.¹⁷ Uz to, treba primijetiti da su postojeće obradive površine u ranom srednjem vijeku mogle zadovoljiti potrebe za prehranom znatno manjeg broja ljudi, nego što bi to mogle u današnjim uvjetima, jer ni prinosi u agraru nisu bili visoki.¹⁸

Primjerice, u Franačkoj je početkom IX. st. na jednom kraljevskom posjedu prinos bio jedva nešto veći od količine posijanoga sjemenja (oko 2 do 2,7 stopa, pa čak i manje). Premda je napredak u poljoprivredi između XI. i XIV. st. utjecao i na značajnije povećanje prinosa, može se reći da je prinos još i tada bio slab. Prema engleskim agronomima XIII. stoljeća, prirodna je stopa za ječam 8, za raž 7, za mahunarke 6, a za pšenicu 5, no čini se da je u stvarnosti bilo još nepovoljnije, pa se omjer posijanoga i prinosa od 3 ili 4 na prema 1 (3-4 : 1) može uzeti kao pravilo za pšenicu, premda je ponekad (u XIV. st.) zabilježeno i 18 stopa, što je blizu današnjem prinosu na osrednjoj zemlji (Le Goff, 1958.: 283). F. Braudel

malo obradenih polja. ... Zrak je, osim toga, bio maglovit i neprestane su magle bile gotovo opipljive ... Zemlja, naime, kao što smo rekli, koja obiluje potocima i rijekama i gotovo je čitava močvarna, neke dane isparuje toliku vlagu i tako gustu maglu, da čine zrak zagušljivim." (Šišić, *Priručnik*, 403; N. Klaić, *Izvori*, 85).

¹⁶ V. Klaić 1880., 23; Istine radi, V. Klaić navodi i da "sjeverna Hrvatska tj. zemlja među Kupom i Dravom (kojoj se može pridieliti i zapadna Slavonija) ima ugodno i umjereno podneblje" (V. Klaić 1880., 28). Također, navodi se da je u velikom dijelu Slavonije "intenzivnija poljoprivredna proizvodnja postala moguća tek nakon što su u XIX. st. izvršeni veliki melioracijski zahvati" te da "čak i danas u cijeloj Hrvatskoj na potencijalno močvarna tla, otpada vrlo značajnih 8% ukupnoga teritorija" (Goldstein, 41-42).

¹⁷ Orijentacije radi, u najnovije doba poljoprivredne površine čine 57% teritorija Republike Hrvatske (oranice i vrtovi - 26%, pašnjaci - 21%, livade - 7,3%, voćnjaci i vinogradi - po 1,3%), a šume pokrivaju oko 36% površine Hrvatske (*Hrvatski leksikon 1 (A-K)*, Zagreb, 1996., 466).

¹⁸ Čak se smatra da je produktivnost u poljodjelstvu, s obzirom na kvalitetu zemljišta (osobito onog dobivenog "paljevinskom ambulantom obradom") i način obrađivanja, u ranom srednjem vijeku bila mnogo niža od one na antičkim agerima (Rogić, 1982.: 77). Uz produktivnost je, smatra se, i opća tehnička razina u starom vijeku, odnosno u antici i u razvijenom srednjem vijeku, a pogotovo u novom vijeku, bila viša nego li u ranom srednjem vijeku. Jednako tako smatra se da je i ustrojstvo, kako Rimskog Carstva, tako i europskih država od XII. do XV. st., bilo mnogo naprednije i funkcionalnije od državnih tvorevina između kasne antike i XI. stoljeća (Goldstein, 33).

navodi da je u kasnom srednjem vijeku približan prosjek prinosa žita iznosio 5-6 kvintala po hektaru, a u najboljem slučaju (primjer s početka XIV. st.) između 12 i 17 kvintala (Braudel 1992a, 120). To je u odnosu na današnje mogućnosti, kad prinos dostiže visinu i od 100 kvintala po hektaru (*Enciklopedija* Leksikografskog zavoda 5, Zagreb, 1969., 212), otprilike od 16 do 20, odnosno barem od 6 do 8 puta manji prinos (u ranom srednjem vijeku prinos je vjerojatno bio još manji).

Također, pojedine inovacije u poljoprivredi, prije svega prelazak na napredniji tropoljni sustav obrađivanja zemljišta, koji se kod sjevernih Europljana prvi put spominje već 763. (*The Western Experience I*, 225), nisu zahvatile sva hrvatska područja, jer se u primorskom dijelu Hrvatske, kao i u ostalim mediteranskim zemljama i u mnogo kasnijem razdoblju upotrebljavao tehnološki zaostao dvopoljni sustav obrađivanja, što je značilo da je barem 50% obradivoga zemljišta ostajalo neobrađeno ("na počinku") (Lopez, 129-130; Le Goff, 282; *The Western Experience*, 225; Raukar 1997., 156). Tako je, s obzirom na razlike u prinosu i na primjenu tzv. dvopoljnoga sustava obrađivanja, u ranom srednjem vijeku za dobiti istu količinu žita kao danas trebalo imati na raspolaganju otprilike između 12 i 16, pa čak i do 32 ili 40 puta veću površinu zemlje nego danas (jer je samo polovica bivala zasijana). Naravno, ovo je gruba procjena, u kojoj su zanemarene moguće razlike između pojedinih područja (u vrsti tla, klimatskim uvjetima i drugim preduvjetima koji utječu na visinu prinosa).¹⁹

Prema tome, budući da je obradivih površina bilo manje, a da su prinosi bili niži, može se zaključiti da uvjeti za zemljoradnju u Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku nisu pogodovali prehrani većega broja stanovnika i da je prehrambene potrebe stanovništva vjerojatno velikim dijelom zadovoljavalo stočarstvo, odnosno njegovi proizvodi – meso, sir, mlijeko.²⁰

¹⁹ Prema istraživanjima T. Raukara omjer između zasijanoga i dobivenoga žita u okolici Zadra u kasnom srednjem vijeku bio je 1:4 (1/4 od uroda žita morala se sačuvati za iduću sjetvu da bi se dobila ista količina). Takvi podaci zanimljivi su i za istraživanje demografskih prilika, jer je T. Raukar, na pretpostavci F. Braudela da je na Mediteranu u kasnom srednjem vijeku godišnja potreba za žitom iznosila 2 kvintala (200 kg) po osobi (Braudel 1992b, 302) zaključio da je 1 ždrijeb mogao prehraniti otprilike 6-7 ljudi u kmetovoj obitelji (Raukar, 1982.: 61-62).

²⁰ Moguće je da su na nekim područjima, primjerice Dalmacija (prema opisu puta križara), ako se zanemare močvarna područja, zbog bujnije vegetacije prirodni uvjeti za stočarstvo bili bolji nego danas (što s obzirom na carev navod o broju hrvatskih konjanika može biti zanimljivo). Uostalom, i u opisu puta križara piše da su "pašnjaci veliki i na daleko i široko razasuti, tako da ima vrlo malo obrađenih polja te da, osim manjine koja je nastanjena uz more, stanovnici žive jedino od stada i krda (od stočarstva) (Šišić, *Priručnik*, 403; N. Klaić, *Izvori*, 85).

PROSJEČNA GUSTOĆA NASELJENOSTI

S obzirom na navedeno, odnosno s obzirom na prevladavajuću "ambulantnu i ekstenzivnu obradu te pastoralnu nomadsku i transhumantnu stočarsku ekonomiku", pretpostavlja se da je u ranom srednjem vijeku prosječna gustoća naseljenosti na prostoru bivše SFR Jugoslavije bila "manja od 5 stanovnika na km²". Dakle, premda su unutar tog područja vjerojatno postojale velike razlike, otprilike isto može se pretpostaviti i za hrvatski prostor.²¹ Možda se navedeni prosjek čini prenizak, ali V. Rogić naglašava da se u tako "prostorno ograničenim pogodnim zonama (poljoprivredne) eksploatacije", a s obzirom "na prevlast potpuno ekstenzivnih oblika pastoralne ekonomike i poljoprivredne proizvodnje osnovane na neustaljenoj, privremenoj, odnosno u dugogodišnjim rotacijskim ciklusima pokretnoj okupaciji obradivog zemljišta", ne može očekivati velika prosječna gustoća naseljenosti. Čak ni na ravničarskim područjima, kao što je Slavonija, jer se smatra da su "upravo otvoreni ravničarski prostori glavna domena najekstenzivnijih oblika korištenja nomadskog stočarstva i maksimalno pokretne 'nomadske' obrade zemljišta" (Rogić, 1982.: 77).²²

Spomenuta pretpostavka uglavnom odgovara dosadašnjim pokušajima približnih procjena naseljenosti susjednog, ali i ostalog europskog prostora u to doba. Tako je, na primjer, prema "gruboj procjeni" B. Grafenauera, u ranom srednjem vijeku na slovenskom etničkom prostoru (alpsko i perialpsko područje) prosječna gustoća naseljenosti iznosila otprilike od 6 do 8 stanovnika po km² – oko 150-200.000 stanovnika na oko 24.000 km².²³ Slična je i procjena prosječne gustoće naseljenosti područja germanskih etničkih skupina ("Germanije") na početku naše ere, prema kojoj je na jednu kvadratnu milju (ovdje se misli na prusku kvadratnu milju = 56,736 km²) živjelo oko 250 do najviše 350 ili 400 ljudi, što znači da je Germanija također imala vrlo malu ("rijetku") prosječnu gustoću naseljenosti – tek između 4 i 5, odnosno najviše oko 7 ljudi na kilometar kvadratni. Zanimljivo je da su u procjeni prosječne gustoće naseljenosti za Germaniju pretpostavljeni slični geografski i poljoprivredni uvjeti kao i na hrvatskom prostoru

²¹ V. Rogić navodi da je u ranom srednjem vijeku na cijelom prostoru bivše Jugoslavije bilo milijun stanovnika, što s obzirom na njezinu površinu (255.804 km²) daje prosječnu gustoću naseljenosti od oko 4 stanovnika. To je, u odnosu na rimsko razdoblje, praktično prepolovljen broj stanovnika, a kao razlog tako velikog "demografskog regresa" na početku ranog srednjeg vijeka V. Rogić navodi "uništavajuće vojničke invazije", koje su opustošile "prije svega panonske prostore", te "unutrašnju agoniju degeneriranog društveno-ekonomskog sistema" i "nedovoljno poznate, ali svakako katastrofalne epidemije" (Rogić, 1982.: 71).

²² Naravno, to se ne odnosi na grad koji je u to doba vjerojatno bio prostorom najveće demografske gustoće, nego na rijetko naseljena seoska područja. Na slabu naseljenost seoskih područja upućuje i primjedba I. Goldsteina da "vrlo skroman broj pokojnika pronađenih uz seoska groblja, upućuje na razmišljanje da je stanovnika u selima bilo malo" (Goldstein, 1995.: 107).

²³ Spomenutu procjenu prihvatljivom smatra i V. Rogić, premda je ona nešto veća od prosječne gustoće naseljenosti koju je on pretpostavio za prostor bivše SFRJ (Rogić, 1982.: 77).

ru u ranom srednjem vijeku – velike površine zemljišta pokrivene šumom i močvarama te malobrojne oranice i prehrana zasnovana uglavnom na stočarskim proizvodima – na mlijeku, siru i mesu (Mehring, 1955.: 39).

Možda je neprimjereno uspoređivati naseljenost Germanije u I. stoljeću s naseljenošću Hrvatske u ranom srednjem vijeku, jer je riječ o različitim narodima i o vremenskoj razlici od nekoliko stoljeća, no primjetno je da su dobiveni rezultati približno isti, jednako kao i rezultati pretpostavke o gustoći naseljenosti na slovenskom prostoru).

Pretpostavku o "rijetkoj naseljenosti" hrvatskoga prostora (manje od 10 ljudi na km²) na neki način podupire već spomenuti prolaz križara krajem XI. st., koji bez obzira na moguću subjektivnost vijesti da je "slavenska zemlja pusta", odnosno da je "Dalmacija nenastanjena", ne treba zanemariti, jer se takav dojam javlja nakon što su križari prošli velikim dijelom područja na kojem su živjeli Hrvati (Šišić, *Priručnik*, 401, 403; N. Klaić, *Izvori*, 84-85). Doduše, takva se vijest, osim slabom naseljenošću prostora kroz koji su prolazili križari, može objasniti i strahom i neprijateljskim odnosom, zbog kojega se domaće stanovništvo pred križarima sklanjalo na sigurniji teren ("u brda i guste šume").²⁴ Zapis o prolasku križara 1096. zapravo navodi na zaključak kako je kraj kroz koji prolaze križari bio naseljen (jer netko ipak napada križare), ali da stanovništvo na tom području nije bilo brojno, jer se ne čini uvjerljivim da se, osobito ne u zimskim uvjetima kad su križari (prema zapisu iz izvora) prolazili, neki veći broj stanovnika mogao skloniti u brda i šume.²⁵

Premda nije moguće precizno odrediti broj stanovnika, sigurno je da priobalno područje i njegovo neposredno zaleđe u ranom srednjem vijeku nije bilo "nenastanjeno" i "pusto", a radi usporedbe može se primijetiti da je vjerojatno bilo napučenije od kontinentalnoga područja Hrvatske, osobito od močvarnoga prostora između rijeke Drave i Save.²⁶ To ne znači da na prostoru između rijeka Drave i Save u ranom srednjem vijeku život ljudi nije bio moguć i da je Međurječje bilo pusto i nenastanjeno.²⁷ Ovdje se samo želi naglasiti da su u X. st. na jednom

²⁴ "Stanovnici su se, dakako, napustivši gradove i zakloništa, bježeći poput divljih zvijeri u brda i guste šume, strašili našega pogleda. Slijedeći, ipak, potajno i iz daljine tragove vojske, koja je prolazila, ubijahu, našavši ih odvojene, bolesne starce i ostarjele starice, koje su išle polagano." (Šišić, *Priručnik*, 403; N. Klaić, *Izvori*, 85; Matković, 92).

²⁵ "Kad su dakle ušli u slavensku zemlju, pretrpjeli su na putu mnogo jada, najviše zbog tadašnje zime." (N. Klaić, *Izvori*, 84).

²⁶ Na takvo mišljenje upućuju brojniji podaci o naseljima (selima) i županijama u izvorima te brojniji arheološki nalazi (starohrvatske nekropole i crkve, oružje i drugo) na prostoru sredozemne klime, premda takvo stanje zaista može biti, kako ističe I. Goldstein, i "rezultat slabije istraženosti kontinentalnoga dijela Hrvatske ili višestoljetne gradnje u suhozidu i drvetu". Uz to se i pogodnost sredozemne klime za život ljudi ističe kao argument za pretpostavku da je u priobalju "živjela većina stanovništva", odnosno da je "kontinentalni dio vjerojatno bio razmjerno rjeđe naseljen, nego li neposredno zaleđe obale, sama obala i otoci". O tome vidi Goldstein, 38.

²⁷ Uostalom, i bizantski izvori (VI./VII. st.) navode da Slaveni "stanuju u šumama i oko rijeka, po močvarama i pri jezerima kojima se teško prilazi" i da su "u prelaženju rijeka vještiji od

od područja koje je tada moglo biti u sastavu hrvatske države i sa kojega je, u tom slučaju, hrvatski vladar mogao regrutirati vojnike, uvjeti za život ljudi bili vrlo nepovoljni i da je to područje bilo slabo naseljeno.²⁸ Na takav zaključak upućuju i vijesti o Pribini, knezu "Donje Panonije", koje potvrđuju da je u Međurječju bilo života, ali i da je to područje bilo "rijetko naseljeno, šumovito i močvarno" (Šišić, 1990.: 342).²⁹

Kad je riječ o demografskim prilikama u prvoj polovici X. st., treba napomenuti da su u tom razdoblju mađarske provale u Panoniji (IX./X. st.) "uzrokovale značajna pomicanja stanovništva", koja su mogla izravno utjecati i na demografske prilike u Hrvatskoj, što se opet moglo odraziti i na potencijalni broj vojnika na tom području. Tako se dio stanovnika Moravske naselio na hrvatski prostor (vjerojatno na područje Slavonije) upravo početkom X. st., nakon što su Moravsku osvojili Mađari.³⁰ Teško je reći koliko je taj novi kolonizacijski "val" utjecao na demografsku sliku područja koje je zahvatio, no s obzirom na Porfirogenetov navod da je "među Hrvate" izbjegao samo dio naroda, vjerojatno nije znatnije.³¹

svih ljudi" te da svoja naselja grade baš uz vodene površine (rijeka, jezera) i blizu močvara i šuma: "Sela Slavena i Anta leže na rijekama jedno do drugog i u uzajamnoj vezi ... a u blizini su im šume ili močvare ili ritovi" (*Viz. izvori 1*, 132-133, 139). O arheološkim nalazima na "hrvatsko-slavonskom kulturnom prostoru" u ranom srednjem vijeku i nastanku "hrvatsko-bjelobrdske kulturnog izraza" na prostoru Međurječja, vidi Sokol, 136-142; Goldstein, 40-42.

²⁸ O nezdravoj prirodi Međurječja svjedoči i podatak da je prilikom ustanka Ljudevita Posavskoga jedna franačka vojska koja je krenula prema Sisku bila desetkovana nekom bolešću, uzrokovanom močvarnim područjem kroz koje je prolazila: "Ipak je ona vojska, koja je putovala preko Gornje Panonije, pri prijelazu preko rijeke Drave teško stradala od proljeva zbog nezdrava kraja i vode, pa je od te bolesti izginuo znatan njezin dio" (N. Klaić, *Izvori*, 17).

²⁹ Pribina je "u beneficij" dobio (oko 840.) dio Donje Panonije i "počeo graditi utvrdu na šumovitoj i močvarnoj obali, naseljavati ljude i mnogo povećavati (stanovništvom) tu zemlju" (N. Klaić, 1983.: 18). S tim u vezi, N. Budak ističe da je Pribina "organizirao prvi kolonizacijski pothvat da bi popravio demografsku situaciju" (Budak, 157). Nakon toga kralj Ludovik (846.) je darovao Pribini 100 selišta, vjerojatno u istočnoj Slavoniji. F. Šišić spomenutih 100 selišta (posjeda) stavlja u okolicu Jasenovca (Šišić, 1990.: 342), za razliku od N. Klaić (N. Klaić 1975., 270; N. Klaić 1983., 17-29), N. Budaka (Budak, 157) i I. Goldsteina (Goldstein 1995., 194) koji smatraju da se radi o području "oko rijeke Vuke", odnosno o "Vukovskoj župi".

³⁰ "Nu poslije smrti Svetopukove (Moravski vladar, 870.-894.) ... učiniše jedan na drugoga (njegovi sinovi) građanski rat; a tada dođoše Turci (Mađari) i do kraja pogubiše i osvojiše njihovu zemlju, u kojoj i sada domuju; a što je naroda preostalo, rastepe se i uskoči u susjedne narode: u Bugare, Turke (Mađare), Hrvate i ostale narode" (Porfirogenet, 107; Goldstein 1995., 283; Sokol, 138). F. Šišić smatra da je moravska država "nestala za najezde Mađara 906." (Šišić, 1990.: 375).

³¹ U smislu neprestane potrebe naseljavanja Međurječja (kolonizacija u doba Pribine, pa izbjeglice iz Moravske), zanimljivo je primjetiti da V. Klaić još krajem XIX. st. navodi "da su zrak ili podneblje u Slavoniji veoma pogubni po ljude i životinje i da nije čudo, što u istočnoj Slavoniji toliko naroda pomire, tako da bi ga jednom i sasvim nestalo, kad se ne bi neprestano stranci doseljavali" (Klaić, 1880.: 28).

Neko značajnije poboljšanje demografskih prilika u "Donjoj Panoniji" moglo je uslijediti tek nakon poraza Mađara na Lechfeldu (Leškom polju) kod Augsburga 955. i "smirivanja ratne situacije" (Sokol, 1997.: 138).

Značaj mira kao preduvjeta za demografski razvoj treba uzeti u obzir osobito kad se pretpostavi neprekidno "ratno stanje" na prostoru "Donje Panonije": franačko/hrvatsko-avarski rat (796. knez Vojnomir, franački saveznik), ustanak Ljudevita Posavskoga (819.-822.), franačko/hrvatsko/bugarski rat (prodor Bugara rijekom Dravom 827.), franačko/hrvatsko-moravski rat (nakon 880., knez Braslav kao franački saveznik ratuje protiv velikomoravskoga kneza Svatopluka) i hrvatsko-mađarski rat (oko 898. Mađari osvajaju Donju Panoniju i ubijaju kneza Braslava).³²

U prilog pretpostavci o relativno slaboj naseljenosti Međurječja ide i sumnja nekih povjesničara u točnost navoda sa crkvenoga sabora u Splitu (928.) da je "sisačka biskupija nastanjena i s mnoštvom svećenstva i puka". Naime, smatra se da je ponuda sisačke biskupije ninskom biskupu ironična, što znači da je demografsko stanje zapravo bilo drugačije, odnosno da je to područje bilo slabo naseljeno (N. Klaić, 1975.: 279). Zapažanja u historiografiji o naseljenosti područja Siska, mogu se ukratko svesti na razmišljanje da je "na tom rubnom dijelu Panonske ravnice tada bilo kršćanskog stanovništva" (Raukar 1997., 180), ali ne u nekom većem broju.³³ Možda se i podatak iz izvora da Ladislav 1091. (kad je stanovništvo vjerojatno bilo brojnije nego u X. st.) na svom pohodu kroz Slavoniju (sve do Gvozda) nije naišao na otpor, uz možebitnu privrženost stanovništva toga područja "Arpadovićevoj stranci" (Šišić, Priručnik, 308; Gunjača, 312), može protumačiti slabom naseljenošću toga prostora?³⁴

PROCJENE O BROJU STANOVNIKA HRVATSKE U X. st.

Upravo je različit pristup istraživanju, uz oskudne i neprecizne podatke iz povijesnih izvora, razlogom da se pojedini kvantitativni rezultati demografskih procjena međusobno znatno razlikuju. To je primjetno i u raspravama o broju stanovnika Hrvatske u X. st., čiji zaključci uglavnom ovise o tome zasnivaju li se na podacima o broju hrvatskih vojnika iz Porfirogenetova djela ili na nekim drugim podacima, premda treba napomenuti da su znatne razlike primjetne i među procjenama koje se temelje samo na Porfirogenetovim podacima.

³² Primjerice, smatra se da su ratovi koji su vođeni u "Donjoj Panoniji" (od 791. do 828.) opustošili zemlju "tako da je gotovo nitko više nije imao braniti" (N. Klaić, 1983.: 18), a to se osobito odnosi na rat Karla Velikog protiv Avara, u kojem je "Panonija ispražnjena od svih stanovnika" (barem prema podacima iz "Vita Karoli Magni") (Goldstein, 1988.: 269, bilješka 71).

³³ "Sisak se nije nalazio u osobito naseljenom kraju." (Šišić, Priručnik, 340).

³⁴ "... sakupi kralj Vladislav bez zadržavanja veliku vojsku, dođe i zauzme čitavu zemlju od rijeke Drave do planina koje se nazivaju 'Željezne' (Gvozd), a da mu se nitko nije opro" (Toma Arhidakon, 55; N. Klaić, Izvori, 82).

Tako povjesničari koji demografske prilike u Hrvatskoj procjenjuju na temelju Porfirogenetovih podataka o broju hrvatskih vojnika, navode da je u Hrvatskoj moglo biti oko 700-800.000 (Koščak, 338), odnosno 800-850.000 (Mandić, 162), ali i između 1,5 i 2 milijuna stanovnika (Šišić, 413; Macan, 31; Pavličević, 56-57), a spominje se i broj od preko 2 milijuna (Smičiklas, 218; Valla, 311) ili oko 2,5 milijuna (Omrčanin, 160), pa čak i ogromnih 3,5 milijuna stanovnika (V. Klaić 1998., 71).

Nasuprot procjenama o relativno velikom broju stanovnika (preko milijun) stoji procjena da je sredinom X. st. u Hrvatskoj (uključujući i Slavoniju) "jedva moglo biti više od 500.000 stanovnika". Ona je utemeljena na procjeni da je u karolinško doba u istočnofranačkoj državi (dan. Njemačka) živjelo 2.500.000, a na teritoriju današnje Poljske 900.000 stanovnika (Grafenauer, 31 bilješka 97; Goldstein, 291).³⁵ U prilog broju od 500.000 stanovnika govori procjena V. Rogića da je u prvom razdoblju ranoga srednjeg vijeka na cijelom prostoru bivše SFR Jugoslavije (255.804 km²) bilo oko milijun stanovnika (Rogić, 1982.: 71).

Kad bi se pretpostavilo da Porfirogenetov podatak o 165.000 hrvatskih vojnika znači da je tada čak svaki 4. stanovnik Hrvatske bio "vojni obveznik" (vojno sposoban i naoružan), dobio bi se broj od 650.000 stanovnika. Međutim, taj najmanji mogući broj stanovnika Hrvatske koji se može dobiti procjenom temeljenom na Porfirogenetovom podatku o broju hrvatskih vojnika, čini se premalen da bi se mogao prihvatiti kao točan, jer je teško povjerovati da su takvi "idealni" uvjeti postojali u Hrvatskoj u prvoj polovici X. st. (u razdoblju na koje se vjerojatno odnosi Porfirogenetov navod). Tek je nešto vjerojatnija pretpostavka da je otprilike svaki peti stanovnik bio vojno sposoban i spreman (opremljen) za borbu, što s obzirom na Porfirogenetove podatke o broju hrvatskih vojnika znači da je u Hrvatskoj u prvoj polovici X. st. moralo živjeti najmanje oko 825.000 stanovnika.³⁶

³⁵ Zbog toga što se od ostalih procjena razlikuje po metodološkom pristupu, posebno je zanimljiva procjena D. Mandića. On je, želeći dokazati da je "teza o 1,6 do 2 milijuna stanovnika (koju je 1870. iznio Rambaud) pretjerana i nevjerojatna", osim na carevim podacima, svoju procjenu utemeljio: 1) na "staroj općoj obvezi sudjelovanja u vojsci za oružje sposobnih muškaraca od 20. do 60. godine"; 2) na podacima službene statistike SAD iz 1950., prema kojoj je "26.4% cjelokupnogapučanstva, odnosno svaka 3,78 osoba u Americi bio muškarac između 20. i 60. godine"; 3) na pretpostavci da je "u staro doba kao i danas oko 10% muških bilo stalno nesposobno za vojnu službu"; 4) na pretpostavci da je "svaka 4. osoba sposobna za vojnu službu"; 5) na usporedbi s istim procjenama koje je koristio i B. Grafenauer – Belochovoj procjeni za istočno franačku državu u doba Karolinga (2.500.000 stanovnika) i procjeni J. Kostrzewskoga za područje današnje Poljske (900.000 stanovnika) (Mandić, 160-162). Među spomenutim kriterijima najproblematičnijim se čini odabir dobne granice od 20. do 60. godine, jer razni primjeri upućuju na zaključak da su tijekom povijesti – od antičkoga do najnovijega razdoblja, dovoljno odraslima za vojnu službu smatrani i mladići s navršениh 18 godina života, a ponekad čak i oni koji su bili godinu ili dvije mlađi. Nažalost, D. Mandić ne navodi ni veličinu (površinu) teritorija na koji se odnosi spomenuta demografska procjena.

³⁶ Ipak, u prilog tome govori i poneki primjer iz izvora (naravno, ako su podaci točni): Ostrogot Teodorik je 488. navodno predvodio oko 100.000 ljudi, od toga oko 20.000

To bi značilo da je i broj stanovnika Hrvatske bio znatno veći od 650.000, pa čak i od 825.000, jer je i danas problem odjednom mobilizirati i naoružati 20%, a osobito 25% stanovništva jedne države. Čak se smatra da i sudjelovanje oko 8% (do 10%) stanovnika jedne države u ratu,³⁷ izaziva "gotovo nemoguće" naprezanje njezinih snaga, pa se kao gornja granica podnošljivog uglavnom navodi broj od 4 do 5%.³⁸

Ako bi se prihvatila takva krajnost i pretpostavilo da se u ranom srednjem vijeku istodobno "na vojsku" moglo dići samo 5% stanovništva Hrvatske, onda je prema carevim navodima (165.000 vojnika) u X. st. u Hrvatskoj trebalo živjeti preko 3 milijuna ljudi (3,3 milijuna), što se zaista čini pretjerano, čak i ako se odnosi na vrlo veliku, ali i vrlo upitnu, površinu Hrvatske od 110.000 km².³⁹

ratnika (Brandt, 1980.: 59-60). Premda broj vojno sposobnih ne znači i broj vojnika, može se spomenuti da je u Milanu 1288. od oko 200.000 stanovnika, navodno bilo više od 40.000 građana sposobnih za vojsku (Lopez, 239).

³⁷ S obzirom na izjavu da je za 165.000 vojnika trebalo imati barem 2 milijuna stanovnika, a da je to za Hrvatsku u X. st. "više nego pretjerano" (N. Klaić, 1975.: 284), proizlazi da je pretjerano očekivati i da je u odnosu na ukupan broj stanovnika Hrvatske, moglo biti 8% vojnika (otprilike, svaki 12. stanovnik).

³⁸ Na primjer, Švicarski savez je u razdoblju kad je bio jedna od najjačih vojnih snaga u zapadnoj Europi—od XIV. do početka XVI. st., imao najviše do 500.000 ljudi. S obzirom da je neplodna zemlja omogućavala samo pri najintenzivnijoj obradi skroman život Švicarcima (uostalom, zbog toga im je i vojna služba bila primamljiva), smatra se da bi držanje pod oružjem 4 ili 5% ljudi od ukupnoga broja stanovnika (25.000 vojnika !), makar i povremeno, zahtijevalo krajnje naprezanje snaga. Ističe se da je tako nešto kao stalno stanje nezamislivo, čak i za zemlje koje imaju povoljnije uvjete nego ondašnja Švicarska. Primjerice, Pruska je 1870. imala pod oružjem 3,5% stanovništva, a čak i 1813. samo 5,5%, i to ne više od 15 mjeseci, što se smatralo "besprimjernim naprezanjem snaga" (Mehring, 35, 61). U skladu s tim su i podaci da su pojedine zemlje sredinom XIX. st. u slučaju rata mogle mobilizirati najviše 7-8%, i nedostižan im je cilj bio mobilizacija 15-16% stanovništva, kao što je to bilo u Vojnoj krajini na hrvatskom prostoru, dakle na teritoriju na kojem je život uglavnom bio podređen vojničkim obvezama i za koji se može reći da je bio "velika vojarna" i "veliki izvor vojnika". Tek u novije doba narasli ekonomski potencijali društva omogućili su da se bez težih posljedica po djelovanje privrede obrani zemlje posveti relativno visok postotak stanovništva, premda "zbog ubojitosti oružja" danas to nije toliko potrebno; primjerice, navodi se da ni "izraelska vojska u punom ratnom rasporedu nema više od 8% stanovništva" (Goldstein, 291 bilješka 95). Kao primjer može se spomenuti i "Domovinski rat 1991.-1995.", jer je u najvećoj oslobodilačkoj akciji protiv pobunjenih Srba—"Oluja" (1995.)—sudjelovalo oko 200.000 hrvatskih vojnika (Žunec, 126), što je oko 4% od ukupnoga broja stanovnika (4.784.265), odnosno oko 5%, ako se računa samo broj Hrvata (3.736.356)—naravno, prema popisu stanovništva Republike Hrvatske iz 1991. (*Hrvatski leksikon* I, 465). Prema drugim podacima, taj je broj bio još manji—150.000 ljudi (*Hrvatski leksikon* I, Zagreb, 1996., 274), što znači oko 3% ili 4%.

³⁹ Toliku veličinu Hrvatska je, prema navodu V. Klaića, imala u razdoblju vladavine hrvatskoga vladara Tomislava (V. Klaić 1974., 13). Tijekom povijesti spominjala se i veća površina Hrvatske; primjerice, frankovački zastupnik Stipe Vučetić je na Saboru u prosincu 1916. zatražio "cjelokupnost svih hrvatskih pokrajina: Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i

Također, s obzirom na potrebu obavljanja svakodnevnih poslova nužnih za normalno odvijanje života (prije svega u poljoprivredi), koje je vojna "mobilizacija" većega broja stanovnika morala ugroziti (Rogić; 1982.: 79; Rogić, 1991.: 170) čini se da je niži postotak primjereniji za procjenu i da su Porfirogenetovi podaci o broju hrvatskih vojnika preuveličani. Može se pretpostaviti da je veći postotak (preko 10%) stanovništva u europskim državama u srednjem vijeku bilo moguće istodobno mobilizirati samo u obrambene svrhe i to na vojno-obrambeno ustrojenim područjima uz granicu ili samo na neposredno ugroženom području u slučaju velike opasnosti od neprijateljske invazije (vjerojatno samo na kraći rok), pa ni u tom slučaju ne treba očekivati veliki broj vojnika pod oružjem.

U skladu s navedenim, toliko veliki broj (165.000) mogao bi se prihvatiti kao točan jedino kad bi se odnosio samo na vojno sposobno stanovništvo Hrvatske, a ne na hrvatske vojnike. No to se ipak ne može zaključiti, jer Porfirogenet jasno razlikuje "vidove" (kopnena vojska i ratna mornarica) i "rodove" hrvatske vojske (konjaništvo i pješaštvo).

Prema tome, ako se pretpostavi da je velik broj stanovnika Hrvatske (barem oko 1 milijun) jedan od uvjeta za toliki broj hrvatskih vojnika koji navodi car Porfirogenet, može se primijetiti da vrlo vjerojatna pretpostavka o malom broju stanovnika na hrvatskim područjima u ranom srednjem vijeku ne ostavlja dojam da je takav preduvjet bio ispunjen (osobito ne u prvoj polovici X. st., jer se znatniji demografski rast u Europi i Hrvatskoj datira tek za razdoblje između X. i XIV. st.) (Le Goff, 90; Goldstein, 327, 339).

Konstatacija da je stanovništvo "malobrojno", makar je samo opisna, zapravo je jedina kvantitativna vrijednost koja se može prihvatiti kao pouzdana u raspravi o demografskim prilikama u Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku. Ukoliko bi se demografsko stanje željelo kvantitativno preciznije odrediti, treba napomenuti da niti jedan dobijeni rezultat za razdoblje ranoga srednjeg vijeka ne može biti pouzdan. U pokušaju određivanja takvog – približnog – broja stanovnika može pomoći procjena prosječne gustoće naseljenosti. Međutim, da bi se pretpostavljena prosječna gustoća naseljenosti stanovništva mogla iskoristiti za procjenu približnoga broja stanovnika Hrvatske u X. st., mora se odrediti prostor koji je tada bio pod vlašću hrvatskoga vladara i njegova površina pomnožiti s prosječnom gustoćom naseljenosti. Uz napomenu da je u historiografiji pitanje granica Hrvatske u ranom srednjem vijeku i dalje sporno, ako je uopće i moguće točno odrediti granice i veličinu hrvatske države u to doba (Goldstein, 151), za ovu se procjenu može, bez posebne rasprave, uzeti vjerojatno pretjerani podatak o 110.000 km²,⁴⁰ koliko je (prema navodu V. Klaića) iznosila površina teritorija kojim je vladao kralj Tomislav (V. Klaić 1974., 13).⁴¹

Hercegovine, Istre i pokrajine planinskih Hrvata", precizirajući da se radi o površini od "130.000 četvornih kilometara" (Perić, 2000.: 399).

⁴⁰ To je nešto veća površina od ukupne kopnene površine današnjih država Hrvatske – 56.538 km² i BiH – 51.129 km² (ukupno 107.667 km²).

⁴¹ Spomenuta veličina Hrvatske često se pripisuje hrvatskom vladaru Tomislavu, no treba napomenuti da se moguće znatnije povećanje hrvatske države u X. st., jednako kao i velik broj hrvatskih vojnika koji navodi Porfirogenet, ne mora povezati isključivo s vladavinom

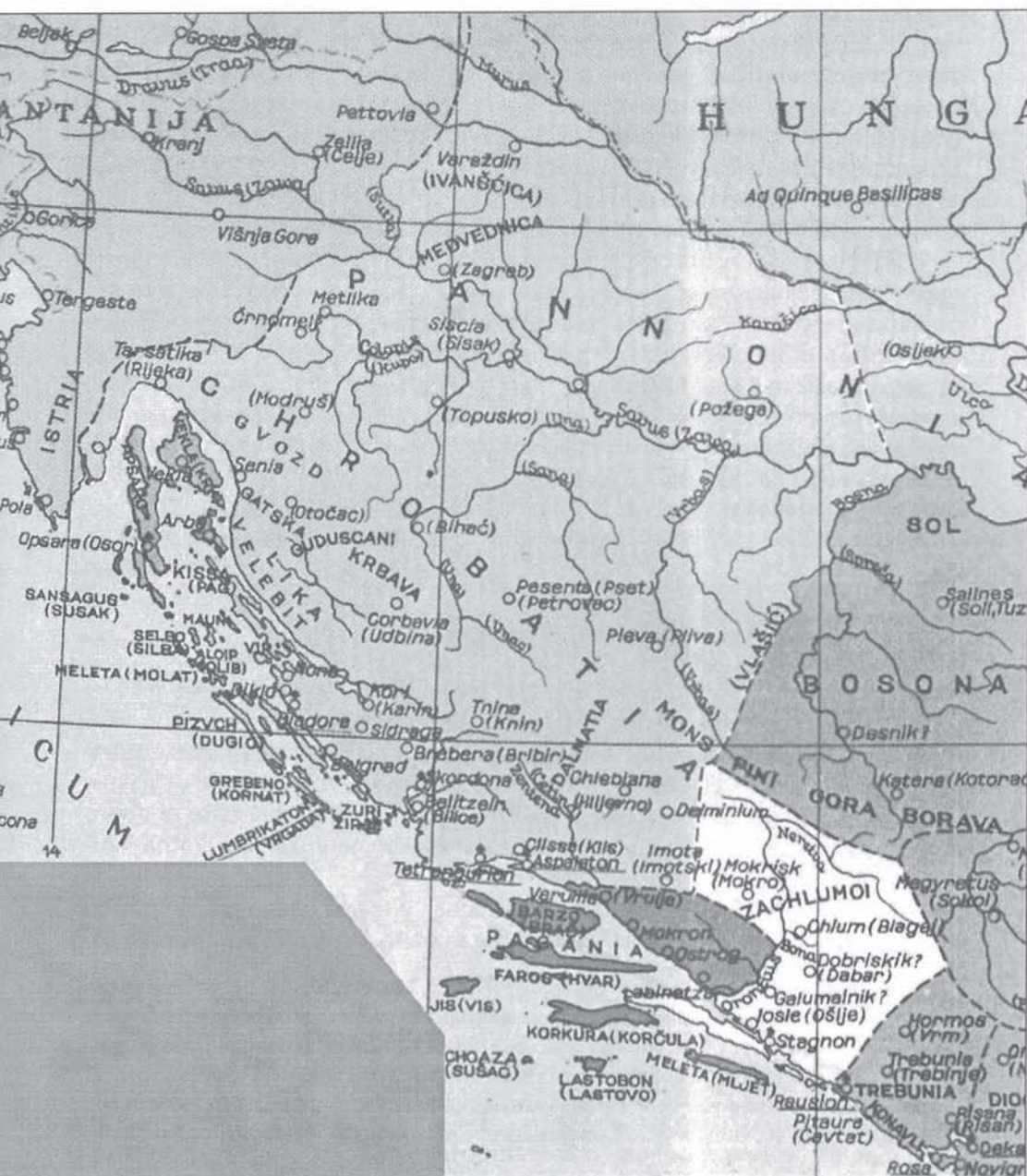
Premda bi bilo logično da se broj hrvatskih vojnika u carevu djelu odnosi na područje koje on smatra Hrvatskom – od Cetine do Istre, uključujući prostor 11 spomenutih županija te Krbavu, Liku i Gacku,⁴² što je znatno manje od 110.000 km² (car ne spominje Slavoniju kao dio Hrvatske), za ovu procjenu je iz historioografije preuzeta jedna od najvećih površina koja se odnosi na hrvatsku državu u X. st. (110.000 km²), samo zato da bi se provjerilo je li (ovakvom metodom najveći mogući) dobijeni broj stanovnika Hrvatske u X. st., dovoljan za regrutaciju 165.000 vojnika.⁴³

Prema tome, koristeći procjenu da je prosječna gustoća naseljenosti Hrvatske u ranom srednjem vijeku iznosila 4-5 stanovnika na km², kojoj se radi veće objektivnosti može pridodati i procjena prosječne gustoće naseljenosti Slovenije u to doba (prema procjeni B. Grafenauera 6-8 stanovnika na km²), proizlazi da je u Hrvatskoj u X. st. moglo živjeti između 440.000 i 880.000 ljudi (110.000 km² x 4 i 8 stanovnika na km²). S obzirom na vjerojatno preveliku površinu koja je uzeta u procjeni i na primijenjenu metodu (procjena prosječne gustoće naseljenosti pomnožena s površinom teritorija), 880.000 ljudi je "maksimalan" broj stanovnika Hrvatske u X. st. koji se može dobiti na temelju procjene prosječne gustoće naseljenosti u Hrvatskoj. Eventualno veći broj stanovnika Hrvatska je u X. st. mogla imati jedino ako je prosječna gustoća naseljenosti bila veća, što prema dosadašnjim rezultatima istraživanja ne treba očekivati.

Tomislava. U geostrateškom smislu povoljan smještaj 3 hrvatske županije na području današnje Bosne i Hercegovine (prva polovica X. st.) – Hlijevanska (vjerojatno Livanjsko, Duvanjsko i Glamočko polje), Plivanjska (vjerojatno porječje Plive i gornjega toka Vrbasa te Kupreško polje) i Psetska (vjerojatno Grahovsko polje i porječje Une i Unca do Plješevice) (Goldstein 1995., 151-165) te vijest iz Ljetopisa popa Dukljanina da je Krešimir II. (949.-969.), nakon što je opustošio "Uskoplje, Luku i Plivu" zauzeo "čitavu Bosnu" (Šišić, *Letopis*, 324; Goldstein, 308; Raukar, 40), potvrđuje da je hrvatski vladar sredinom X. st. zaista mogao ovladati područjem do rijeke Drine (pa i Drave), ali i da se zasluga za to ne mora pripisivati samo Tomislavu.

⁴² "Zemlja je njihova podijeljena u 11 županija: Hlijevansku, Cetinsku, Imotsku, Plivanjsku, Pesentsku, Primorsku, Bribirsku, Nonsku, Kninsku, Sidrašku, Ninsku, a Ban njihov vlada Krbavom, Likom i Gackom. ... Od Cetine pako rijeke započimlje zemlja Hrvatska i proteže se primorjem do međa istarskih, to jest do grada Labina" (Porfirogenet, glava 30., str. 82-83).

⁴³ Ipak, usprkos carevoj vijesti, uz spomenute županije Tomislavu se može "priznati" i nekakva vlast nad dalmatinskim gradovima (papa Ivan X. naziva Tomislava "prokonzulom Dalmacije") i barem nad dijelom "panonske" Hrvatske, jer je prema sjeveru vlast Tomislava vjerojatno sezala i preko rijeke Kupe ("prirodne" granice između dalmatinske i panonske Hrvatske), jer je barem okolica Siska tada bila u sastavu hrvatske države, ako se već sumnja na to da je pod vlašću Tomislava bio cijeli prostor između rijeka Drave i Save (Budak, 30; Goldstein 1995., 281-286). O različitim pogledima na veličinu hrvatskih državnih i etničkih granica vidi Smičiklas 221; Vala, 313; V. Klaić 1974., 13, 27, 153; Šišić 1990., 41, 462; Omrčanin, 162; Raukar 1997., 38-40; Goldstein 1995., 88-92, 104, 151-165, 267, 283-287; Budak, 29-30 i druga djela. O problemu Crvene Hrvatske vidi S. M. Štedimlja, "Crvena Hrvatska" (Zagreb, 1937.- Split, 1991.); D. Mandić, "Crvena Hrvatska" (Rim, IRAI, 1972.); E. Peričić, "Sclavorum regnum Grgura Barskog" (Zagreb, 1991., 31-43).

KARTA 1 – Hrvatska oko godine 1070.

Spomenuti brojevi, koliko god bili "približni" i dobiveni na metodološki sumnjiv način (jer za razdoblje ranoga srednjeg vijeka ne postoje statistički podaci, a nije poznata ni točna površina Hrvatske), daju čini se najprihvatljiviji kvantitativan raspon mogućeg broja stanovnika Hrvatske u X. st., uz napomenu da se zbog "maksimalističke" površine koja je uzeta kao kriterij, procjena koja je bliža broju od oko 440.000 stanovnika čini vjerojatnijom. U tom slučaju ni Porfirogenetov navod o broju hrvatskih vojnika ne može biti točan, jer se od tolikoga broja stanovnika, nije moglo istodobno mobilizirati preko 160.000 vojnika, kako to sugerira Porfirogenetova izjava da je "Hrvatska mogla podići (postaviti) 60.000 konjanika i 100.000 pješaka" te jaku mornaricu.

U skladu s procjenama o demografskim prilikama u Europi u srednjem vijeku, moguće značajnije povećanje broja stanovnika u Hrvatskoj, a posebice na priobalnom prostoru, treba tražiti tek od XI. stoljeća.⁴⁴ Međutim, koliki su bili ti kvantitativni pomaci u Hrvatskoj, na temelju podataka iz povijesnih izvora nije moguće precizno odrediti. Tek se, s obzirom na procjenu V. Rogića o demografskim procesima na prostoru bivše SFR Jugoslavije, može pretpostaviti da je broj stanovnika Hrvatske na kraju ranoga srednjeg vijeka (krajem XI. st.) bio 2 do 2,5 puta veći nego na početku toga razdoblja te da se jednako tako udvostručila i prosječna gustoća naseljenosti.⁴⁵

VRIJEDNOST VOJNE OPREME

Jedan od razloga za sumnju u velike brojeve vojnika koje navode srednjovjekovni izvori, može biti i velika vrijednost koju je kvalitetna vojna oprema oduvijek imala. Već je u antičko doba Aristotel (384. -322. prije Krista) u svojoj "Politici" primijetio da "samo ljudi koji posjeduju znatna sredstva mogu sebi dozvoliti uzgajanje i držanje konja" te da je i služenje u teško naoružanom pješaštvu "više za dobro stojeće, dok su za siromašne jedinice naoružane lakim naoružanjem i ratna mornarica" (*Mač i pero*, 29).

Važnost vojne opreme u ratnim operacijama i bitkama nije potrebno posebno isticati. Odgovarajuća i kvalitetna oprema, uz to što fizički omogućava us-

⁴⁴ Porast broja stanovnika Europe, do kojega je došlo tijekom XI. st., bio je omogućen tehnološkim napretkom, koji je doveo do poboljšanja produktivnosti zemlje (uz primjenu tropoljnog sistema, za to je vrlo značajno bilo uvođenje novog, savršenijeg tipa pluga – veće težine, s raonikom za dublje oranje i stranicom za prevrtanje zemlje – koji je stvarajući brazdu i greben omogućavao ocjeđivanje zemlje (Srednji vijek i renesansa, 29). "U razdoblju između X. i XIV. st., stanovništvo Zapadne Europe možda se čak i podvostručilo" (Le Goff, 90).

⁴⁵ V. Rogić smatra da je za kraj ranoga srednjeg vijeka za prostor bivše SFR Jugoslavije najprihvatljivija procjena od 2 do 2,5 milijuna stanovnika, što znači da se i prosječna gustoća naseljenosti povećala na 7 do 10 stanovnika po km² (Rogić, 77). S obzirom na veličinu teritorija, radi usporedbe zanimljiva je procjena da je u XI. i početkom XII. st. Poljska imala milijun stanovnika na 250.000 km² (Tymowski, 23).

KARTA 2 - Franačka država u 9. stoljeću

pješnije izvođenje vojnih operacija, ima i pozitivno psihološko djelovanje na moral vojske, jer ulijeva vojniku dodatnu hrabrost i samopouzdanje. Da su vojni stratezi i vladari toga bili svjesni i u ranom srednjem vijeku, pokazuje Kekaumenov "Strategikon" (između 1070. i 1080.):⁴⁶ "Najviše treba inzistirati da konjanici imaju dobre konje te potpunu i dobro očuvanu opremu (sedla, uzde, odgovara-

⁴⁶ O dataciji "Strategikona" vidi *Vizant. izvori* III, 193.

juće čizme). Jer možete biti sigurni da će konjanici sa dobrim konjima, urednom odorom i kvalitetnim oružjem, ukoliko su hrabri, postati to duplo, ili ukoliko su plašljiviji da će iz toga izvući hrabrost i odraditi svoj zadatak. Ali ukoliko su loše opremljeni, sa prevelikim sedlima, čizmama koje im ne odgovaraju i lošim konjima, možete biti sigurni da, bez obzira koliko bili hrabri, jedina stvar o kojoj će razmišljati je kako spasiti vlastitu glavu, tako da pobjegnu prvi put kad im se pruži mogućnost." (Byzantine, 6).

Dakle, vojnik je trebao imati kvalitetnu vojnu opremu, koja je prema podacima iz izvora i u ranom srednjem vijeku bila prilično skupa, posebno za konjanništvo. To podrazumijeva da je velika vojska mnogo koštala, pa iznimno veliki podaci u izvorima o broju vojnika, a osobito konjanika, postavljaju i pitanje mogućnosti njihova opremanja.⁴⁷ Kako u izvorima za hrvatsku povijest nema podataka o cijeni vojne opreme u ranom srednjem vijeku, zanimljivi su primjeri iz franačke i bizantske vojne povijesti, jer se Hrvatska praktično stvara i razvija između te dvije snažne države i jer su utjecaji Franačke i Bizanta na hrvatski prostor bili znatni.

Prema podacima iz franačkih izvora iz VII. i VIII. st. (Zakon Ripuarskih Franaka), oprema franačkoga konjanika – kaciga, oklop za zaštitu tijela, mač, korice, štitnici za noge, koplje, štit i konj – ukupno je stajala 44 solida.⁴⁸ Radi predodžbe kolika je to bila vrijednost, treba napomenuti da je u to doba seljakova krava vrijedila 3 solida (Charlemagne, 10). U skladu s tim podacima vjerojatno je i pretpostavka da je u Franačkoj državi u doba Karolinga naoružanje pješaka vrijedilo koliko i 8 krava, a konjanika oko 15 krava (Valla, 53). Neki navode da je naoružanje konjanika, računajući tu i cijenu konja, vrijedilo još više – čak 45 krava (*Vojna enciklopedija* 4, 556) ili otprilike 15 kobila, odnosno broj krupne stoke cijelog sela (!?) (Mehring, 47; Kratak 1964., 26).

Također, navodi se da je konj, vjerojatno bojni, vrijedio otprilike koliko i 6 volova (Bloch, 1958.: 186), odnosno barem koliko i 3 vola (Praunsperger, 32).⁴⁹ a

⁴⁷ Od spomenutih "velikih" kvantitativnih grupa podataka iz izvora – veliki broj vojnika i velika vrijednost vojne opreme, koje su međusobno isključujuće, jer masovnost i kvaliteta vojnih postrojbi teško mogu zajedno (kvalitetna oprema + vojnik profesionalac = manja vojska), pouzdanijim se čine podaci o vrijednosti vojne opreme, jer nema razloga za njezino netočno navođenje.

⁴⁸ O opremi franačkoga ratnika početkom IX. st. govori sačuvani pismeni poziv Karla Velikoga svom vazalu opatu Fulradu da sa svojim "dobro naoružanim i opremljenim ljudima" dođe na zbornu mjesto. Svaki konjanik (o pješacima se ne govori) morao je imati štit, koplje, mač, nož i luk sa strijelama, a u kolima je trebao biti sav potreban alat (sjekira, svrdlo, lopata, pijuk) i hrana za 3 mjeseca od dolaska na zbornu mjesto (*Vojna enciklopedija* 3, 1960., 72). O naoružanju pješaka se u tom pozivu ne govori, što je u skladu s "vojnom doktrinom" toga razdoblja, u kojem je (najkasnije od VIII. st.) i u Bizantu i kod Karolinga konjanništvo postalo glavnim rodnom vojske (*The Cambridge Medieval History*, 786-788; *The Western Experience*, 236; Ashdown, 46). Čak se smatra da su feudalne vojske "prezirale pješake" i da je "10 teško naoružanih vitezova vrijedilo koliko i 100 pješaka (Le Goff, 383).

⁴⁹ Naravno, takav odnos vrijednosti ne mora biti stalan i jednak na svim područjima i u svim razdobljima. U Poljskoj je, na primjer, u XII. st. 1 tegleći konj vrijedio koliko 2 vola (bojni je vjerojatno bio skuplji) (Le Goff, 285).

Franački ratnik, 9. st.

mač koliko i 7 krava (*Vojna enciklopedija* 5, 169.) odnosno otprilike koliko 3 vola ili 1 pastuh (Praunsperger, 32). Za oklop se može reći da je (u doba Karolinga) bio, ako ne najskuplji pojedinačni dio, onda barem među najskupljim dijelovima vojne opreme (Charlemagne, 8); oklop od kože, učvršćen metalnim (željeznim) pločama ili oklop od žice ("pancir košulja"), navodno je vrijedio koliko i 6 volova, dok je vrijednost kacige bila upola manja (otprilike 3 vola) (Bloch, 1958.: 186; Praunsperger, 1943.: 32).

U ranom srednjem vijeku ljudi su za vojnu opremu davali oranice i vinograde, dakle zemlju koja je uglavnom bila osnovicom egzistencije i koja je srednjovjekovnom čovjeku predstavljala veliku vrijednost. Zato i podatak da je "neki mali posjednik" iz Alamanije (761.) ustupio očinska polja i jednoga roba za konja i mač (Bloch, 1958.: 186), potvrđuje veliku vrijednost ratne opreme. Takav primjer sigurno nije usamljen.

Spomenuti podaci o vrijednosti ratne opreme ili njezinih pojedinih dijelova, premda su različiti, nesumnjivo potvrđuju da je u ranom srednjem vijeku u zapadnoj Europi vrijednost konja,⁵⁰ mača i oklopa bila vrlo velika.⁵¹

Da je vrijednost vojne opreme bila velika i u Bizantu, svjedoči odredba bizantskoga cara Nikifora I. (802.-811.) prema kojoj je vojničko imanje (kao pod-

⁵⁰ Visoku nominalnu cijenu konja u pojedinim krajevima je određivala i teškoća njegove prehrane, osobito tamo gdje se zob teško uzgaja - u sredozemnim područjima (Le Goff, 284-285). Zbog toga se na tim područjima kao hrana za konje koristio ječam (Braudel, 1992a, : 107). Veliku vrijednost konj nije imao samo u Europi. Primjerice, u Arabiji je čovjeku pustinje izdržavanje konja također bio veliki problem i "luksuz", pa se smatra da su i na tom području samo bogati mogli imati konja (Hiti, 28).

⁵¹ Visoka cijena mača i oklopa te uopće, svih predmeta od željeza, ne treba čuditi, jer se u srednjem vijeku na Zapadu željezo smatralo "luksuznim proizvodom". O tome vidi Braudel 1992a, 107, 371-374, 402-407; Le Goff, 276-278, 284-285. Na veliku vrijednost mača upućuje podatak da je za izradu kvalitetnih i raskošno ukrašenih franačkih mačeva ponekad trebalo utrošiti i 200 radnih sati (Charlemagne, 12).

loga za izdržavanje i opskrbu vojnika) trebalo imati vrijednost od najmanje 4 funte zlata, jer se vojnik morao javiti na poziv u vojsku s konjem i potpunim naoružanjem. No, kako u bizantskoj državi nije bilo dovoljno vojnika (stratiota) čije je imanje moglo pokriti troškove vojne opreme, vojnu dužnost morali su obavljati i siromašniji seljaci, za čije su naoružanje i opremu seoske općine trebale sakupiti svotu od 18.5 nomizmi godišnje (Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 195). Takvo stanje bilo je i u Porfirogenetovo doba (prva polovica X. st.): mornar carske flote trebao je imati zemljišni posjed u vrijednosti od najmanje 2 funte zlata (vjerojatno toliko je imao i pješak), a imanje u vrijednosti od 4 funte zlata trebao je imati mornar u tematskim postrojbama i konjanik (Byzantine, 5; Ostrogorski, *O Vizantijskom feudalizmu*, 135). Zakonom Nikifora II. Foke (963.-969.) iz 967., obvezna vrijednost zemljišnoga posjeda za konjanika-stratiota, narasla je na 12 funti zlata, zbog čega siromašniji seljaci nisu mogli biti standardno naoružani vojnici (Brandt, 451; Byzantine, 5). Spomenutu mjeru car je pravdao potrebom "za novom i boljom vojnom opremom" (Ostrogorski, *Privreda i društvo...*, 77). Treba napomenuti da razlog povećanja vrijednosti zemljišnoga posjeda za stratiote, koja je izražena u zlatnim funtama, nije bila posljedica inflacije, odnosno pada vrijednosti bizantskoga novca, jer je bizantska nomizma (zlatnik) tijekom 700 godina, od razdoblja vladavine Konstantina Velikog (306.-337.) do u XI. st., predstavljala stabilnu valutu svjetske trgovine, čija se vrijednost (1 funta zlata = 72 nomizme) u tom razdoblju gotovo i nije mijenjala (Ostrogorski, *Privreda i društvo...*, 58).⁵² To znači da je vrijednost stratotskoga imanja tijekom IX. i u prvjoj polovici X. st. iznosila 288 nomizmi, a od razdoblja vladavine Nikifora II. Foke čak 864 nomizme.

Da bi se dobila jasnija slika o tome koliko je bila velika vrijednost stratotskoga imanja, a time i vojne opreme koju je prihodima sa svoga imanja morao osigurati svaki stratiot, mogu se spomenuti pojedini podaci o cijenama zemlje, robova i konja u Bizantu, čija je važnost, a uglavnom i vrijednost, u ranom srednjem vijeku bila velika na svim europskim područjima. Primjerice, u solunskoj temi je (u kolovozu 941.) 1.800 modija (oko 150 hektara) državne zemlje (1.200 obradive i 600 neobradive površine) prodano za 36 nomizmi, a 100 modija za 2 nomizme, što znači da se u oba slučaja za samo 1 nomizmu moglo dobiti 50 modija (4 ha) zemlje (Ostrogorski, *Privreda i društvo...*, 114, 170). Budući da se spomenuti primjer ne može smatrati reprezentativnim,⁵³ treba spomenuti da se u XIII. st. u Bizantu za 1 nomizmu (čija je vrijednost tada bila za otprilike 1/4 manja nego prije XI. st.) mogao dobiti 1 modij zemlje najbolje, 2-3 modija osrednje i 5-10 modija lošije kvalitete (Ostrogorski, *Privreda i društvo...*, 239).

⁵² O međusobnom odnosu najvažnijih bizantskih novčanih jedinica vidi Ostrogorski, *Privreda i društvo...*, 312.

⁵³ Premda to vjerojatno nije bila uobičajena cijena za zemlju u X. st., spomenuti podatak je zanimljiv jer pokazuje koliko je nomizma mogla vrijediti u nekim posebnim uvjetima (tako niska cijena zemlje prilikom spomenute prodaje mogla je biti uvjetovana različitim razlozima – nesigurnost područja na kojem se nalazila zemlja, hitna potreba za novcem ili neki drugi razlog).

Vrijednost robova također je ovisila o trenutnoj "ponudi i potražnji" te o "kvaliteti" robova na tržištu: prema zakonu iz 531. robovi (oba spola) mlađi od 10 godina vrijedili su najviše 10 nomizmi, robovi stariji od 10 godina, ali "bez zanata" ("sine arte" – nekvalificirani) – 20 nomizmi, robovi sa znanjem nekoga zanata ("artifices") – do 30 nomizmi, bilježnici – 50 nomizmi, ljekari ili babice 60 nomizmi, dok je prema rusko-bizantskom ugovoru iz 911. cijena za robove uvezene u Bizant iznosila uglavnom oko 20 nomizmi (Ostrogorski, *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, Beograd, 225).

Cijena konja, posebno je zanimljiva zbog njegove uporabe u vojsci. Prema podacima iz Porfirogenetove "Knjige o ceremonijama", konji koji su s azijskih prostora nabavljani za potrebe vojske, koštali su 12 nomizmi po komadu. Međutim, treba napomenuti da se spomenuta cijena smatra nešto nižom od iznosa njegove prave vrijednosti na tržištu, jer se radi o konjima koji su otkupljivani "na veliko" i vjerojatno po "prinudnoj" cijeni. Osim toga, razlike u cijeni konja ovisile su prije svega o njegovoj kvaliteti i namjeni; naravno da je cijena konja koji se upotrebljavao za poljoprivredne radove bila manja od cijene konja koji je bio namijenjen vojsci.⁵⁴

Prema tome, može se zaključiti da je u ranom srednjem vijeku, zbog velike vrijednosti vojne opreme, u Franačkoj i Bizantu za obavljanje vojne službe vojnik morao imati znatnu materijalnu podlogu, odnosno toliko velik zemljišni posjed, koji je trebao omogućiti dovoljno velike prihode za nabavu oružja i ostale vojne opreme.

S obzirom da je franački utjecaj na Hrvate tijekom VIII. i IX. st. nedvojbeno bio velik, podaci o velikoj vrijednosti oružja i vojne opreme koje donose franački izvori mogu se primijeniti i na Hrvatsku u X. st., bez obzira na kronološku razliku, jer se ni uvjeti proizvodnje u međuvremenu nisu mogli znatnije promijeniti, pa se vjerojatno znatnije nije mijenjala ni vrijednost oružja. Osim toga, ne postoji razlog zbog kojeg bi vrijednost oružja i vojne opreme u Hrvatskoj bila manja nego u Franačkoj (ili u Bizantu), što znači da su samo bogatiji mogli biti vojnici. Budući da se oprema hrvatskih vojnika u X. st. vjerojatno nije razlikovala od opreme franačkih ili bizantskih vojnika u tom razdoblju (koplje, mač, nož, luk i strijele te vjerojatno kaciga i oklop) (*Vojna enciklopedija* 3, 504; Šišić, 1990.: 675; Goldstein, 1995.: 295), dobro (kvalitetno i potpuno) naoružanih vojnika, s obzirom na veliku vrijednost vojne opreme tada ni u Hrvatskoj nije moglo biti mnogo.

Doduše, hrvatski vojnici nisu morali imati svu navedenu opremu,⁵⁵ njihovo je naoružanje uglavnom moglo biti jednostavno i vrlo jeftino – nož i koplje te luk i

⁵⁴ U usporedbi s ostalim "domaćim" životinjama, konj je bio najskuplji: magarac je (barem prema priči iz VI. st.) vrijedio oko 3 nomizme, svinje su se prodavale po cijeni od otprilike 1 nomizme (703.), a u VII. i VIII. st. ovce su koštale otprilike 1/2 nomizme. Govedo je, pretpostavlja se, vrijedilo dvostruko manje nego konj. Na takav zaključak upućuju i izvori iz XIII. st. (kad je vrijednost nomizme u odnosu na X. st. bila manja otprilike za 1/4), prema kojima se za jednog bika plaćalo 8-9 nomizmi. O tome vidi Ostrogorski, *Privreda i društvo...*, 252-255.

⁵⁵ Prema jednom zapisu, koji se odnosi na Franačku državu, oprema bez kacige, oklopa i mača, koštala je oko 14 solida, od čega je 12 solida navodno vrijedio samo konj (!?)

strijele.⁵⁶ U tom slučaju su skupocjenu i kvalitetnu vojnu opremu čiji su ostaci nađeni u starohrvatskim grobovima (ostruge, koplja s krilicima i mačevi franačkoga podrijetla te vjerojatno oklop i kaciga), nosili samo bogatiji pojedinci-konjanici i njihova vojna pratnja.⁵⁷

Zbog toga, moguću primjedbu da toliki broj vojnika ne mora značiti i iznimno visoke (za Hrvatsku toga doba previsoke) troškove vojne opreme, jer je samo manji dio vojske mogao biti kvalitetno naoružan, ne treba odbaciti. Međutim, dok se o razini opremljenosti i o troškovima opreme hrvatskih vojnika može raspravljati, Porfirogenetov navod o 60.000 konjanika, čak i pod uvjetom da su oni bili najlošije opremljeni, podrazumijeva znatne troškove za opremu istih, prije svega zbog velike vrijednosti konja, o kojoj svjedoče izvori za hrvatsku povijest u ranom srednjem vijeku. Primjerice, Cika, opatica samostana sv. Marije u Zadru je oko 1066. (prema zapisu njezine kćeri Vekenegje iz 1105.) za dobivenu zemlju dala 1 bijelog konja vrijednog 40 "romanata" (CD I, 102; CD II, 15), župan Sidrage Jurana je oko 1070.-1076. prodao samostanu sv. Ivana Biogradskega svoj posjed u Sidragi za "1 odličnog konja" (CD I, 150), dok je Andrej Gusić istom samostanu prodao svoj "dobar vinograd" za 2 dobra konja (CD I, 151),⁵⁸ a Jakov, sin Privanega, zemlju u Sidragi za "odličnoga konja i 1 solid-romanat". U istom dokumentu se precizno navodi da je vrijednost jednoga od konja iznosila 8 romanata (CD I, 157).⁵⁹

(Charlemagne, 10), što upućuje na zaključak da svi konjanici nisu bili idealno opremljeni i da ostatak opreme nije bio skup.

⁵⁶ Primjerice, Pseudo-Mauricije (VI./VII. st.) navodi da su Slaveni koristili vrlo jednostavno i jeftino oružje: "Oružaju se malim kopljima, svaki čovjek sa po 2, a neki od njih i dobrim, ali teško nosivim štitovima. Služe se i drvenim lukovima i malim strelicama koje su namazane otrovnom tečnošću" (*Viz. izvori* I, 133-134). Ivan Efeski za Slavene navodi da "ne znaju što je oružje, izuzev 2-3 kratka koplja (*Viz. izvori* I, 165, bilješka 19). Također, i u arapskoj vojsci je u X. st., premda se koristio i mač, glavno oružje bilo koplje (osobito u konjici) te luk i strijele (Hiti, 135).

⁵⁷ Arheološki nalazi, prije svega franački mačevi i ostruge, potvrđuju da su pojedini hrvatski vojnici u ranom srednjem vijeku imali kvalitetno naoružanje te da su bili konjanici. O tome vidi Belošević, 98-109; Katičić, 1998., 206-211; Aralica, 259-270.

⁵⁸ Prema istraživanju, u kasnom srednjem vijeku vrijednost proizvodnje u vinogradu bila je oko 10 puta veća od proizvodnje na istoj površini oranice, pa je i vrijednost vinograda bila veća (primjerice, "u Bizantu se za vinograd plaćalo oko 10 puta više nego za jednako veliku parcelu zemlje srednje kvalitete"). O tome vidi Raukar 1977., 192.

⁵⁹ Zanimljivo je da su za zemlje koje su darovane samostanima "za vječni život" ili za "spas duše", samostani darovateljima – može se reći u znak zahvalnosti – ponekad "poklanjali" po "1 odličnog konja" (CD I, 149, 156, 157), što navodi i na zaključak da su se na samostanskim dobrima uzgajali konji. Možda darovnica paške općine samostanu sv. Mihovila (1071.) govori u prilog tome, no to ovisi o prijevodu riječi "iumenta": jesu li to bile kobile ili tegleća/rogata/stoka? ("... et tribus aratris bouum et duabus campanis et CCVI ouibus et XVII iumentis ac quinquaginta vachis" CD I, 125). Naime, riječ "iumenta" F. Rački prevodi kao "rogata marva" (Rački, 1884.: 166) a u *Rječniku srednjovjekovnog latiniteta Jugoslavije*, vol. I, (Zagreb, 1973.) str. 619., na primjeru iz 1331. (Monum. Catar. 276/14) riječ – iumenta, f. (iumentum) – equa: prevodi se kao kobile. Međutim, ta se riječ prevodi i kao "stoka" ili "tegleće blago" (Žepić, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1991., 140; Žepić, *Hrvatsko-latinski rječnik*, Zagreb, 1993., 8).

Također, Petar Crni je (oko 1090.) za posjed (selo) u Žrnovnici i vinograd na Perunu dao 1 konja (CD I, 193; Novak-Skok, 227; Marušić, 47).⁶⁰

Primjetno je da ni vrijednost konja nije uvijek bila jednaka – od 8 do 40 romana, što znači da su, bez obzira na moguću "inflaciju", postojale znatne razlike u kvaliteti pojedinih konja.⁶¹ Uz to, primjetno je i da je "vrijednost konja višestruko nadmašila cijenu koju je Petar Crni dao za bilo koju zemljišnu česticu ili je otprilike bila ista koju je platio za roba (Goldstein, 1995.: 292; Novak-Skok, 214-227; Marušić, 20-47),⁶² što potvrđuje zaključak da je vrijednost konja u ranom srednjem vijeku bila vrlo velika.

Prema tome, u ranom srednjem vijeku konj je na hrvatskom prostoru, barem u primorskom dijelu Hrvatske o kojem govore izvori, nesumnjivo bio vrlo skupa životinja (Goldstein, 1995.: 48, 160, 292-294).⁶³ Podaci o relativno velikoj vrijednosti konja, istodobno navode na pomisao kako konja (pa tako i konjanika), barem u primorju nije bilo mnogo i da je konjanik, već samo zbog toga što mora imati konja, bio iznimno skup (N. Klaić, 1975.: 284; Goldstein, 1995.: 292).

Ipak, i uz veliku vrijednost konja, ali i opreme konjanika, nema sumnje da su hrvatski ratnici u ranom srednjem vijeku bili i konjanici. Uz ostruge pronađene u grobovima starohrvatskih ratnika, o konjaništvu kao "rodu" hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku, svjedoče pisani izvori⁶⁴ i reljef konjanika s kopljem i štitom u crkvi sv. Martina u Pridrazi (X./XI. st.). Na postojanje kvalitetnih konjaničkih postrojbi kod Hrvata u X. st. mogu uputiti i podaci o njihovim pobjedama nad Mađarima (Črncić, 22; Šišić, *Letopis*, 309-310; N. Klaić, *Izvori*, 17) i Bugarima (Porfirogenet, gl. 32., 91; N. Klaić, *Izvori*, 29-30)⁶⁵ premda su te pobjede mogle biti i plod taktike pješaštva (iznenađenja, zasjede) (Goldstein, 1995.: 291).

Sve spomenuto potvrđuje postojanje konjaništva u hrvatskoj vojsci, ali ne i broj hrvatskih konjanika koji navodi Porfirogenet. Budući da, osim carevih, u izvorima iz ranoga srednjeg vijeka ne postoje nikakvi drugi podaci o tome, a da je vrijednost konja bila vrlo velika, razumljivo je što postoji sumnja da je hrvatsko društvo (država, vladar, stanovništvo ili barem elita) u X. st. bilo toliko bogato da

⁶⁰ Toliko je Petar Crni platio i kupljenoga roba (CD I, 177).

⁶¹ Budući da je "bojni" konj zbog potrebne snage i dresure vjerojatno bio najskuplji među tzv. domaćim životinjama, možda je i spomenuta razlika (5 puta veća cijena), razlika između "bojnog" i običnog konja? U tom slučaju pitanje je koliko je, zbog tako velike cijene, moglo biti bojnih konja u Hrvatskoj?

⁶² B. Poparić navodi da je cijena robova bila između "3 i 40 zlatnih solida" (Poparić, 1899.: 47 bilješka 1).

⁶³ U tom smislu zanimljivo je da uglednik (veleposjednik) daruje za potrebe crkve sv. Petra "u Selu" (današnji Sumpetar) "1 00 ovaca, 2 krave i par volova", ali niti jednoga konja, premda ih je imao (Novak-Skok, 220; Marušić, 33).

⁶⁴ Osim u djelu cara Konstantina VII. Porfirogeneta, konjaništvo sespominje u sukobu između Ljudevita Posavskog i Borne (otetih "300 ili više konja") (N. Klaić, *Izvori*, 17), te u Gottschalkovom spomenu bitke (i konja) u doba kneza Trpimira (N. Klaić, *Izvori*, 22).

⁶⁵ O porazu bugarske vojske u Hrvatskoj u doba vladavine cara Simeona (893.-927.), osim cara Konstantina VII. Porfirogeneta govore i kroničari Georgije Hamartol (XI. st.), Teofanov Nastavljač te Nestorova ruska kronika (N. Klaić, 29-30).

je moglo opremiti 60.000 konjanika. Osim toga, nameće se i pitanje je li na hrvatskom prostoru, osobito u primorskom dijelu, gdje uvjeti za uzgoj konja nisu idealni,⁶⁶ konj bio toliko rasprostranjena životinja, da se moglo izdvojiti dovoljno (bojnih) konja za stvaranje vojske od 60.000 konjanika?

Zbog oskudnih podataka u izvorima, teško je govoriti o rasprostranjenosti konja na hrvatskom prostoru, tek se može zaključiti da su "imućniji" (poput župana Sidrage, veleposjednika Petra Crnog, te pojedinih samostana) u ranom srednjem vijeku na svojim posjedima mogli imati više od jednoga konja⁶⁷ i da je konja, u odnosu na volove i krave, a osobito u odnosu na stoku sitnog zuba, bilo znatno manje.⁶⁸ Iz toga, uz zaključak kako uzgoj konja na hrvatskom prostoru nije sporan, proizlazi i pretpostavka da njihov broj, osobito u primorskim krajevima, nije bio naročito velik,⁶⁹ a budući da ni svaki konj nije bio "bojni" konj te da je konjanik-ratnik vjerojatno imao više od 1 konja, sumnja u carev podatak o 60.000 hrvatskih konjanika čini se opravdanom.

Radi uvida u brojnost konja na prostoru koji su naselili Hrvati, mogu se prikazati statistički podaci iz XIX. st. za područje Kraljevina Hrvatske i Slavonije te Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Dakle iz razdoblja kad je konj još uvijek igrao važnu ulogu kao transportno sredstvo i za područja koja su mogla biti u sastavu hrvatske države u X. st.: u Hrvatskoj i Slavoniji (oko 1890.) je otprilike na 9 stanovnika dolazio po 1 konj (1889. bilo je 248.053 konja,⁷⁰ a 1890. je živjelo 2.186.410 ljudi) (Kostrenčić 1979., str. XI). U Bosni i Hercegovini (1879.) je otprilike po 1 konj

⁶⁶ Još krajem XIX. st. V. Klaić "nedostatak krme" navodi kao glavni razlog što Dalmacija ima malo goveda i konja u odnosu na druge dijelove Hrvatske (V. Klaić 1878., 385). Primjerice, u Dalmaciji je 1869., dakle kada je važnost konja još uvijek bila vrlo velika, u odnosu na broj stanovnika (456.961) bilo iznimno malo konja – samo 16.792 (V. Klaić, 1881.: 5, 15; V. Klaić, 1878.: 385).

⁶⁷ Primjerice, Petru Crnom su jednom prilikom opljačkana "2 najbolja/odlična/ konja, što znači da ih je vjerojatno imao i više (Novak-Skok, 226; Marušić, 44-45).

⁶⁸ Dokument iz XI. st. (1043.) pokazuje strukturu i veličinu stočnoga fonda na jednom od gospodarstava ili posjeda ("curtis") bana Stjepana: "20 komada tegleće (rogate) marve (ili kobila?), 2 konja, 30 krava, 400 ovaca i 35 svinja (CD I, 76; Rački 1884., 166). Možda zbog kronološke razlike i zbog različitoga područja nije primjereno iznositi primjere iz Bizanta s početka XIV. st. (1318.), ali je zanimljivo da je prema podacima iz "svih do sada poznatih praktika", najbogatija seljačka obitelj imala 5 članova i 2 para volova, 4 krave, 2 konja, 20 svinja, 120 ovaca, vinograd od 10 modija (manje od 1 ha) i voćnjak od 1 modija (Ostrogorski, *Privreda idruštvo...*, 205).

⁶⁹ I. Goldstein smatra da je "konjanik bio izuzetno skup za svako srednjovjekovno društvo, a posebno za hrvatsko društvo dalmatinskog zaleđa, čiji teritorij nije uopće prikladan za uzgoj konja. Stoga je i broj konjanika u hrvatskoj vojsci morao biti krajnje skroman, a biti konjanik bila je privilegija sama po sebi, jer je posjedovati konja i jahati ga mogao sebi priuštiti samo uski sloj najbogatijih" (Goldstein, 1995.: 292). S obzirom da se smatra da sredozemna klima nije osobito povoljna za uzgoj konja (J. Le Goff, 285; Braudel, 1992a.: 107), treba opet napomenuti da se upravo za primorski prostor smatra da je u ranom srednjem vijeku bio najnaseljeniji dio Hrvatske i da se sa tog područja treba očekivati najveći broj hrvatskih vojnika.

⁷⁰ Statistički godišnjak zemalja ugarske krune 1895., Budimpešta, 1896.: 126.

dolazio na 7 stanovnika (V. Klaić, 1883.: 5, 9, 112), a u Dalmaciji (1869.) tek na 27. stanovnika (V. Klaić, 1881.: 5, 15; V. Klaić, 1878.: 385). S obzirom na navedeno moglo bi se reći da je barem svaki 9. stanovnik na mogućem prostoru srednjovjekovne hrvatske države imao konja (odnos ukupnog broja svih stanovnika i konja sa spomenutih područja – 3.801.811 stanovnika : 422.879 konja = 8,99), odnosno, ako se u obzir uzme središnji broj prosjeka spomenutih područja, svaki 14. (27+9+7:3).

Budući da je važnost i potreba za konjem u X. i krajem XIX. st. bila gotovo jednaka,⁷¹ možda bi se ovi podaci mogli iskoristiti za procjenu Porfirogenetovih navoda o broju hrvatskih vojnika, barem onoga dijela koji se odnosi na konjanike. Međutim, da bi se podaci iz XIX. st. mogli primijeniti na razdoblje ranoga srednjeg vijeka (X. st.), trebalo bi barem približno usporediti prirodne, tehnološke i društvene uvjete za uzgoj konja u spomenutim razdobljima. Prije svega, kao i prilikom demografske procjene, trebalo bi odrediti koja su područja u X. st. bila u sastavu hrvatske države, jer uzgoj konja nije mogao biti jednak na cijelom njezinom području,⁷² no o tome se ovdje neće govoriti.

O BROJU HRVATSKIH VOJNIKA U X. st.

Jednako kao podaci o vrijednosti vojne opreme u Franačkoj i Bizantu, za Hrvatsku u ranom srednjem vijeku zanimljive su i procjene o veličini franačke i bizantske vojske u to doba. Tim više jer su njihove vojske bile među najjačima na europskom tlu u ranom srednjem vijeku, pa se i usporedbom s njihovom vojnom snagom mogu provjeriti Porfirogenetovi podaci o veličini hrvatske vojske. U tom smislu, radi približne orijentacije može se primijetiti kako je, s obzirom na veličinu Hrvatske u odnosu na Franačku iz doba Karolinga ili na Bizant u IX. i X. st. (a vjerojatno i na gospodarsku snagu i moguće prihode hrvatskog vladara), treba

⁷¹ Čak se može pretpostaviti da je zbog razvijenije trgovine potreba za konjem kao transportnim sredstvom bila veća u XI-X. st. nego u ranom srednjem vijeku, kad "nije bilo dobrih komunikacija koje bi poticale uzgoj i uporabu konja" (Goldstein, 1995.: 160).

⁷² Primjer iz 1911. pokazuje da je najveći broj konja (oko 200, pa i više, na 1.000 stanovnika –otprilike svaki 5. stanovnik) imalo područje današnje Slavonije, dok su ostala područja imala niži prosjek; županija Lika-Krbava (s gradom Senjom i primorjem od Senja do Karlobaga) imala je oko 70 konja na 1.000 stanovnika (otprilike svaki 14. stanovnik), Hrvatsko zagorje (županija Varaždin i dijelovi županije Zagreb) oko 40 konja na 1.000 stanovnika (svaki 25. stanovnik), a Gorski kotar i Primorje (županija Modruš-Rijeka) oko 30 konja na 1.000 stanovnika –dakle, tek svaki 33. stanovnik je imao konja (toliko je imao i grad Zagreb) (Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915., Zagreb, 1915., 40-42). Za 1895. vidi i "Popis gospodarstava i stoke (od 31. prosinca 1895)", Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1898.: 276). Ovdje nisu navedeni podaci za Dalmaciju (jer je ona bila pod austrijskim dijelom Monarhije), no radi usporedbe, može se spomenuti da je Dalmacija 1869. imala oko 37 konja na 1.000 stanovnika, dakle –otprilike svaki 27. stanovnik je imao konja (V. Klaić, 1881.: 5, 15; V. Klaić, 1878.: 385).

očekivati da hrvatska vojska u prvoj polovici X. st. nije imala više vojnika od vojski spomenutih država.

Kao i sve procjene koje se donose bez oslonca na pouzdane statističke podatke tako su i procjene o mogućoj vojnoj snazi Franačke u doba Karla Velikoga različite; smatra se da je franačka vojska tada imala 5.000 konjanika ili 2.500 do 3.000 konjanika i 6-10.000 pješaka, ali i čak 35.000 potpuno opremljenih konjanika i 100.000 pješaka i pomoćnih četa.⁷³ Ipak, najčešće procjene o veličini franačke vojske u doba Karla Velikoga kreću se u rasponu od 5 ili 6.000 (*Vojna enciklopedija* 3, 65), do najviše 10.000 dobro naoružanih konjanika te lako naoružanu vojsku i pomoćne čete (pješaštvo), koje nisu bile znatno brojnije; uz napomenu da ukupna oružana sila nije uvijek pokretana odjednom i da su "u ratne pothvate odlazili razmjerno mali efektiv".⁷⁴

Veličina bizantske vojske ovisila je o broju vojnika-plaćenika u Carigradu i o broju vojnika-stratiota u posebnim vojno-upravnim jedinicama – temama.⁷⁵ Prema različitim podacima iz izvora, u X. st. bizantska je vojska u Carigradu (uključujući i plaćenike) imala između 6.000 i 24.000 konjanika, te najmanje 4.000 pješaka (Byzantines, 10-13).⁷⁶ Ukupan broj bizantskih vojnika u temama bio je znatno veći; samo u istočnim temama Bizantskoga Carstva izvori, početkom X. st., bilježe ukupno između 80.000 i 100.000 konjanika, premda treba napomenuti da je tek dio njih bio dobro opremljen i kvalitetan.⁷⁷ Kad se navedenome broju od "najma-

⁷³ Pregled spomenutih podataka vidi u Charlemagne, 7.

⁷⁴ Svoj zaključak da u karolinško doba "franačka vojska nije bila velika" i da je franačka država mogla mobilizirati maksimalno 10.000 naoružanih konjanika, M. Brandt temelji na podatku da je za služenje u svojstvu potpuno naoružanog konjanika tada trebalo imati posjed od 12 "mansusa" (zemljišnih čestica) (Brandt, ZBB). Prema definiciji M. Brandta "po svojoj biti, jedan mansus je toliki opseg zemlje koliko je u danim agrarnim uvjetima bilo nužno da od njegove odradbe može živjeti jedna seljačka obitelj i povrh toga davati vlastelinu uobičajene obroke u plodinama i radu" (Brandt, 1980.: 252). F. Rački navodi da se "na zapadu računalo" da je za uzdržavanje seljačke obitelji obično trebalo od 20 do 60 jutara zemlje (Rački, 1891.: 232), a N. Klaić spominje veličinu od 50 ha "prvenstveno već obrađenoga područja" (N. Klaić, 1983.: 20).

⁷⁵ Bizantska vojska se u osnovi dijelila na gardijske odrede ("Tagmata") u Carigradu, kojima je zapovijedao domestik, i na tematsku vojsku kojom su zapovijedali stratezi. Mornarica je bila zasebno vojno tijelo, a njome su zapovijedali drugariji pojedinih flotnih skupina (Brandt, 426). Tematsko uređenje uvodi se od doba cara Heraklija (610-641) radi efikasnije i jeftinije obrane, jer su za svoju službu pripadnici tematske vojske dobijali tzv. stratiotska imanja, što je uvjetovalo jačanje domaće, umjesto dotadašnje, pretežito najamničke (strane) vojske (Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 112-115). Pretpostavlja se, da su osnivanjem tema i oslanjanjem na vlastito stanovništvo provincija (koje je iz svoje zemlje crpilo sredstva za vojnu opremu i snagu za vršenje vojničke službe) izdaci za vojsku smanjeni za polovicu ili barem za 1/3 ranijih troškova (Ostrogorski, *Privreda i društvo...*, 51).

⁷⁶ Prema "Strategikonu" (VI./VII. st.) u bizantskoj vojsci bilo je uglavnom oko 9.000 konjanika (*Vojna enciklopedija* 4, 555.).

⁷⁷ Vojna snaga zapadnih tema vjerojatno je bila manja u odnosu na Bizantu strateški mnogo važnije, istočne teme. "Taktika" bizantskoga cara Lava VI. (903.) spominje da su najveće teme mogle dignuti oko 15.000 konjanika, od kojih nije bilo više od 4.000 "prvoklasnih" (ostali su bili loše opremljeni i slabije kvalitete), dok je pješaka, koji su također bili podijeljeni

nje 80-100.000 konjanika" još pridoda, prema izvorima, najmanje dvostruko veći broj pješaka, dobija se dojam da je bizantska vojska bila znatno brojnija od franačke. Međutim, nije poznato koliko je od navedenoga broja bilo "pravih" boraca, a koliko je samo služilo u pratećim četama?⁷⁸ Osim toga, ovdje je spomenut ukupan broj vojnika u svim (istočnim) temama, a primjetno je da vojna snaga svake teme posebno nije bila naročito velika – prema podacima iz izvora (ibn al-Fakih – 902. i Kodama - 930.) samo je najveća (Anatolija) imala oko 15.000 konjanika, dok su ostale uglavnom imale između 4.000 i 10.000 konjanika. Treba napomenuti, da je i od toga broja, samo manji dio ("jezgra") konjanika cijelo vrijeme bio na raspolaganju ("u pripravnosti") (*Byzantine*, 5, 19). Spomenute brojke vjerojatno predstavljaju obrambeni potencijal pojedine teme, a budući da je pokretljivost srednjovjekovnih ("feudalnih") vojski bila vrlo slaba, ostaje upitno na koliko je vojnika iz "tema" bizantski vladar mogao stvarno računati u svojim pohodima?⁷⁹

Uzimajući u obzir neke podatke iz kasnijega razdoblja (razvijeni i kasni srednji vijek), čini se da broj vojnika u srednjovjekovnim bitkama između europskih ("feudalnih") vojski nije mogao biti velik. Primjerice, unatoč izvještajima kroničara o velikim brojevima vojnika, platni spiskovi pokazuju da engleski kralj tijekom XIV. st. nije uspio pod svoju zastavu sakupiti više od 10.000 vitezova, a jednako tako, ni vladar najbogatije europske zemlje – Francuske, koji je raspolagao i gradskim i vazalskim novcem, nije (u kasnom srednjem vijeku) bez poremećaja u svom budžetu mogao plaćati, hraniti, opremiti i premještati nekoliko tisuća konjanika (Lopez, 299-300). U tom smislu treba spomenuti bitku kod Bouvinesa (27. srpnja 1214.), između francuskoga kralja Filipa II. Augusta i njemačkoga cara Otona IV. od Braunschweiga, koja se smatra jednom od najvećih i najznačajnijih bitaka među kršćanima u srednjem vijeku, i koja se, upravo zato, najčešće ističe kao primjer da u srednjovjekovnim bitkama nije sudjelovao velik broj vojnika. Naime, podaci o bici pokazuju da "ni najveća ni najjača europska zemlja (Francuska) ni u

na 1. i 2. klasu, u pojedinoj temi moglo biti i do 24.000. Prema kasnijem zapisu Perzijanca Kudud al-Alama (982.) svaka od istočnih tema mogla je skupiti samo 3.000 do 6.000 ljudi, dok bizantski izvor iz 970. navodi da konjanika u svakoj temi nije bilo više od 3.000. O tome vidi *Byzantine*, 19-21.

⁷⁸ U bici kod Manzikerta 1071., navodno je samo 40% ljudi u bizantskoj vojsci imalo borbenu namjenu, dok su ostale bile prateće čete – inženjeri i komora (logistika) te radnici i sluge (*Byzantine*, 24).

⁷⁹ Prema jednom zapisu iz 980., cara je na pohodu pratilo najmanje 8.200 konjanika, od kojih je 1.000 bila njegova garda, zbog čega se pretpostavlja da je na pohod moglo odlaziti ukupno oko 10-12.000 vojnika. No, dvojbeno je koliko je od ukupnoga broja bilo konjanika iz jedinica stacioniranih u Carigradu, a koliko iz tema (*Byzantine*, 13). Usporedbe radi, vjeruje se da je bizantska vojska, koju su u bici kod Manzikerta 1071. činili uglavnom "strani" plaćenici, bila "nenormalno velika", no različiti podaci iz izvora (od "preko 100.000 ljudi" do 600.000, pa čak i do milijun ljudi) smatraju se pretjeranim, čak i uz napomenu da su samo 40% bizantske vojske činile borbene jedinice. Podaci iz izvora o protivničkoj (turskoj) strani, kreću se od 12.000 i 15.000 do 40.000 ljudi i čine se realnijima (*Byzantine*, 24-25; Hammer, 6), pa se otprilike u tim kvantitativnim okvirima treba tražiti i broj bizantske vojske u bici kod Manzikerta 1071.

vrijeme neospornoga procvata" nije mogla za tu bitku mobilizirati više od 1.300 vitezova (feudalne vojske), 1.200 lakih konjanika i oko 5.000 pješaka, a približno isti broj vitezova i oko 6-7.000 pješaka imala je i Otonova (gvelfsko-englesko-nizozemska) koalicija.⁸⁰

Spomenuti podaci, a osobito procjene o brojnom stanju franačke i bizantske vojske u IX. i X. st., s obzirom na snagu i veličinu tih država, čine podatke cara Konstantina VII. Porfirogeneta o broju hrvatskih vojnika u prvoj polovici X. st. vrlo upitnim. Posebno je primjetan nerazmjer između carevoga navoda o veličini hrvatske vojske u prvoj polovici X. st. ("60.000 konjanika, 100.000 pješaka") i procjene o veličini franačke vojske u doba Karla Velikoga ("10.000 dobro naoružanih konjanika i ne znatno brojnija ostala vojska), dakle u razdoblju kad je Franačka (uz Bizant) bila jedna od najjačih vojnih sila u Europi. Premda se radi o različitim vrstama informacija (povijesni izvor i historiografska procjena) te o različitim razdobljima povijesti, ne može se zaključiti da su uvjeti života bili toliko različiti da bi broj hrvatskih vojnika u X. st. mogao biti toliko veći od procijenjenoga broja franačkih vojnika u doba Karla Velikoga (početak IX. st.). Osobito kad se uzme u obzir da je franački teritorij bio puno veći od hrvatskoga.

Nakon izražene sumnje u Porfirogenetove navode o broju hrvatskih vojnika, ostaje upitno kolika je zapravo mogla biti veličina hrvatske vojske u X. st.? U traženju odgovora na to pitanje, moglo bi pomoći prepoznavanje strukture hrvatske vojske u X. st., odnosno načina novačenja hrvatskih vojnika, jer je veličina vojske ovisila i o tom segmentu vojne organizacije.

Sistem popune europskih vojski u ranom srednjem vijeku uglavnom je bio uvjetovan društvenim odnosima, jer se zbog staleškoga raslojavanja u društvu, ali i zbog visoke vrijednosti vojne opreme (osobito za konjanike), načelo "opće vojne obveze" svih vojno sposobnih muškaraca sve manje primjenjivalo, pa se vojna obveza ograničila na manji dio stanovništva (uglavnom veleposjednici ili "aristokracija") (*The Western Experience*, 236). Naravno, masovnost vojne obveze ovisila je i o trenutnim potrebama i o materijalnim mogućnostima. Budući da broj vojnika nije primarno ovisio o broju stanovnika nekoga područja (države), nego o broju vladarevih vazala⁸¹ ili najamnika, smatra se da takve vojske nisu mogle biti mnogoljudne.

⁸⁰ O tome vidi Pirenne, 1996.: 194; Goldstein, 1995.: 292; Doduše, postoje i drugačiji podaci – od 10.000 do 13.500 vojnika na svakoj strani (*Vojna enciklopedija* 2, 134), ali ni ti brojevi nisu toliko veliki koliko bi se moglo očekivati, s obzirom na značaj spomenute bitke. Radi primjera može se spomenuti da su u glasovitoj bici kod Hastingsa (1066.) sukobljene vojske (normanska i engleska) imale oko 5.000 ljudi, s tim da se smatra da je normanski vojvoda Vilim "Osvajač" mogao pozvati u rat samo oko 800 svojih glavnih vazala (vitezova) i još 1.800 "njihovih vazala", dok je ostatak vojske sakupio iz raznih krajeva Europe (*Srednji vijek i renesansa*, 34).

⁸¹ U vazalskim odnosima, koji su se temeljili na dodjeljivanju zemlje (beneficij, feud ili leno), u ranom srednjem vijeku se pronašao oblik za održavanje vojnoga staleža, čije je opremanje bilo iznimno skupo.

Naime, veličina vojske koja se temeljila na vazalnim odnosima bila je ograničena ponajviše staleškim raslojavanjem društva⁸² i teritorijalnom rascjepkanošću "feudalnih" država, a za unajmiti i držati na okupu velik broj dobro opremljenih plaćenika na duže vrijeme, trebalo je imati znatna materijalno-novčana sredstva, koja (rano)srednjovjekovne države, osim donekle Bizanta, uglavnom nisu mogle osigurati.⁸³ Čak je i u zajednicama (društvima) u kojima nisu uspostavljeni feudalni odnosi i u kojima su "prežici" starog rodovsko-plemenskog uređenja još bili primjetni, već tijekom ranoga srednjeg vijeka dolazilo do raslojavanja među stanovništvom, što se moralo odraziti i na vojne obveze stanovnika, pa prema tome i na vojni ustroj i na veličinu vojske.

Ipak, to ne znači da je načelo "opće vojne obveze" (za sve slobodne i vojno sposobne stanovnike) sasvim nestalo, ali vojna obveza i sudjelovanje u ratu više nije bila jednaka za sve stanovnike. Primjerice, u Franačkoj je (u doba Karla Velikoga) vojna obveza "običnog" (ali slobodnog) – seljačkog – stanovništva, u kvantitativnom smislu bila zanemariva te uglavnom svedena na obavljanje pomoćne vojne službe (inženjerijski radovi, logistička potpora), a ne na izravnu borbu (*Vojna enciklopedija* 6, 449; Brandt, 286).

Te se činjenice, prije svega raslojavanje društva, moraju uzeti u obzir i u raspravi o veličini hrvatske vojske u X. st., premda u dijelu hrvatske historiografije postoji mišljenje da je načelo "opće vojne obveze" kod Hrvata postojalo i u razdoblju vladavine kralja Tomislava. Zbog toga je potrebno osvrnuti se i na neke podatke iz razdoblja koje je prethodilo X. st., da bi se naglasile promjene u hrvatskom društvu (proces raslojavanja), koje su vjerojatno ograničavajuće djelovale i na primjenu načela "opće vojne obveze" stanovnika Hrvatske u X. st.

Nažalost, izvori koji bi neposredno svjedočili o organizaciji hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku nisu poznati, a nisu dovoljno dobro poznati ni odnosi u hrvatskom društvu u to doba, da bi se o ustroju i strukturi hrvatske vojske mogao donijeti, barem posredno, neki pouzdaniji i precizniji zaključak. Ipak, neki izvori (primjerice, spomenuto Porfirogenetovo djelo, zatim *Ljetopis popa Dukljanina* i *Annales Regni Francorum*), uz osvrt na vojnu organizaciju pojedinih država ili naroda s kojima su Hrvati dolazili u doticaj, ostavljaju mogućnost rasprave o tom

⁸² Premda u ranom srednjem vijeku elita ratnika još nije postala staleški zatvoren sloj društva (*The Western Experience*, vol I, 316), u vojnim obvezama i u ustroju vojske, razlike su već primjetne. Na primjeru iz franačke povijesti može se prikazati utjecaj uporabe konjaništva na raslojavanje. Naime, smatra se da se od bitke kod Poitiersa (732.) franačka vojska sve više oslanjala na konjaništvo, što je pretpostavljalo temeljitu preobrazbu prijašnjih običaja, jer slobodnim ljudima nije bilo moguće nametnuti ni uzdržavanje konja za rat, ni nabavku skupe konjaničke opreme, niti dugu i tešku obuku za ratovanje na konju. Za ostvarenje tog cilja trebalo je stvoriti stalež ratnika i omogućiti mu posjedovanje izvora u skladu s ulogom koju se očekivalo da će imati, pa je pojedincima ("vazalima") podijeljena zemlja, čime je njihovo izdvajanje u društvu bilo osigurano i ekonomskom podlogom (Pirenne, 47).

⁸³ Koliko su plaćenici opterećivali "državni budžet" svjedoči primjer da je za vladavine bizantskoga cara Romana III. Argira (1028.-1034.), zbog velikih troškova koji su nastali unajmljivanjem brojnih plaćenika, država morala smanjiti ukupan broj vojnika i uvesti nove poreze (Brandt, 457).

problemu. Djelo bizantskoga cara Konstantina VII. Porfirogeneta "De administrando imperio" (30. i 31. poglavlje), uporište je, a može se reći i polazište za raspravu o vojnoj povijesti Hrvata, jer je ono kronološki najstariji poznati izvor za koji se pouzdano može reći da govori o povijesti Hrvata.

U 30. poglavlju, koje je vjerojatno napisao nepoznati autor ("anonim"), a ne Porfirogenet, i koje se čini vjerodostojnijim piše: "Jedan njihov rod (Hrvata), naime petero braće Klukas, Lonelos (ili Lobelos), Kosences, Muhlo i Hrobatos i dvije sestre Tuga i Buga, odijelivši se od njih (ostalih Hrvata) skupa sa narodom svojim dođoše u Dalmaciju i nađoše ondje Avare, koji držaše tu zemlju. I neko vrijeme ratujući jedni s drugima nadjačaju Hrvati i jedne od Avara pokolju, a ostale prisile, da im se pokore. Od toga doba obladaše tom zemljom Hrvati" (Porfirogenet, 79-80). Malo kasnije, anonim spominje i ustanak Hrvata protiv Franaka, koji je nakon 7 godina ratovanja završio pobjedom Hrvata: "Ne mogući Hrvati to od Franaka podnašati, odmetnu se od njih, i poubijaju arhonte, koje od njih imadahu. Toga radi diže se na njih iz Frangije velika vojska, i vojevaše jedni s drugima sedam godina, napokon teško nadvladaju Hrvati, i pogube Franke sve i njihova arhonta Kocila" (Porfirogenet, 81).

Otrprike isto je, samo uz veći naglasak na ulozi Bizanta u doseljenju Hrvata i bez spomena o ustanku protiv Franaka, zapisano u 31. poglavlju: "Po naređenju dakle cara Heraklija ovi Hrvati, pograbilivši oružje i protjeravši odanle Avare (koji su prije toga protjerali Romane), nastane se po odredbi cara Heraklija u toj zemlji Avara, u kojoj sada stanuju" (Porfirogenet, 85).

U novije vrijeme, neki povjesničari su, usprkos Porfirogenetovoj priči o seobi Hrvata, zanemarili spomen cara Heraklija (610.-641.), i doseljenje Hrvata pomaknuli na kasnije razdoblje (kraj VIII. i početak IX. st.), smatrajući da su se Hrvati u Dalmaciju i Donju Panoniju doselili kao vojni saveznici franačkoga vladara Karla Velikoga (768.-814.).⁸⁴

Premda se razlikuju u određivanju razdoblja doseljenja, u spomenutim teorijama se na temelju priče o pobjedi nad Avarima jednako naglašava vojni ustroj i vojna vještina Hrvata, što ostavlja dojam da su "hrvatski rodovi u svojim prvim početcima bili snažno vojnički ustrojeni" (Katičić, 1998.: 186). Tako se ističe da su Hrvati pobijedili Avare, jer su se "odlikovali vojnim uređenjem" (V. Klaić, 1974.: 47), odnosno jer su bili "vojnički organizirana skupina (a ne sesilni ratari)", koja je

⁸⁴ Kao sažetak takve teorije može poslužiti izjava dr. Mladena Ančića: "Hrvati su bili ratnička manjina, dobro opskrbljena franačkim oružjem i opremom, koja se nakon doseljenja u bivšu rimsku Dalmaciju i Donju Panoniju pred kraj VIII. st. slavenskim plemenima i starosjedilačkom stanovništvu nametnula za gospodara, iz čega se postupno oblikovala hrvatska državnost (*Večernji list*, 20. siječanj, 2001., 29). Spomenuta teorija temelji se na tzv. teoriji o dvostrukoj seobi – prvo dolaze Slaveni (i Avari), a zatim Hrvati (Hauptman, 88-127; Grafenauer, 1-56). Premda se o tome ovdje neće raspravljati, potrebno je napomenuti da je sporno "pomicanje" doseljenja Hrvata (kao "franačkih saveznika"), na kraj VIII. ili početak IX. st., na kojem su svojedobno inzistirali Lujo Margetić (Margetić, 31-65) i Nada Klaić (N. Klaić, 1990.: 18-29). Naime, bez obzira što uloga bizantskoga cara Heraklija vjerojatno nije bila presudna za doseljenje Hrvata, Heraklijeva vladavina čini se važnom za određivanje razdoblja u kojem su Hrvati došli u "Dalmaciju, Panoniju i Ilirik".

vjerojatno imala snažnu konjaničku vojsku i ratničko-stočarski (nomadski) mentalitet.⁸⁵ Na takvim se premisama – vojno umijeće Hrvata i spomen petero braće i dvije sestre, dakle zajednički vođe (glavari, starješine), stvara zaključak o rodovsko-plemenskom uređenju i savezu (7) ratničko-nomadskih rodova ili plemena te o postojanju načela "opće vojne obveze" kod Hrvata.

Upravo zato, premda se izravno ne odnosi na X. st., ovdje je trebalo upozoriti na Porfirogenetovu priču o doseljenu Hrvata i na teorije o Hrvatima ratnicima i vojnim saveznicima Bizanta (Heraklija) ili Franačke (Karla Velikog) jer se postojanjem načela "opće vojne obveze" najčešće pokušava objasniti vjerodostojnost Porfirogenetova navoda o broju hrvatskih vojnika.⁸⁶ Međutim, treba napomenuti da je teško vjerovati da se takvo načelo zadržalo u Hrvatskoj do X. st., jer je stvaranjem hrvatske države (najkasnije) u IX. st. vjerojatno započela nova etapa u razvoju (i raslojavanju) hrvatskoga društva, ali i hrvatske vojske, na koju su promjene u društvu morale utjecati. Pojava hrvatskih knezova i njihove vojne pratnje u izvorima (Borna i "pretorijanci"), ali i župana (CD I, 6, 24; Šišić, Priručnik, 118) te kvalitetno i skupo oružje pronađeno u starohrvatskim grobovima potvrđuje slojevitost, odnosno postojanje posebnog, očigledno bogatijeg ratničkog sloja u hrvatskom društvu već u IX. st. (Goldstein, 211-212, 295; Katičić, 1998.: 206-211).⁸⁷ Prvobitno je vjerojatno bilo više "glavara", čiji je položaj ovisio o njihovoj trenutnoj snazi. Međutim, da bi neki od njih pod svoju vlast mogli okupiti više zajednica ili neko veće područje, morali su biti vojno jači od drugih, a da bi zadržali vlast morali su pridobiti istaknute pojedince (ili skupine) na "novopridruženom" području (ili ih barem postaviti tamo). Takvih ("knezova" ili "vojvoda" ili "vođa" ili "župana") je također moglo biti više (primjer Borne i Ljudevita Posavskoga), jer u IX. st. još nisu postojali uvjeti za šire integracijske procese i centralizaciju. Imena hrvatskih vladara vjerojatno svjedoče o glavarima (vođama) vojno najjačih zajednica u to doba. Međutim, nad koje zajednice ili područje i kojom dinamikom se njihova vlast širila te koliko je uspostavljena vlast bila čvrsta, može se tek nagađati. Sporno je i kakvim su odnosima prema hrvatskom vladaru bili vezani župani⁸⁸ ali i "primates" (ugledniji) (CD I, 23), koji se u izvorima javljaju od IX. st., i "proceres" (gospoda, plemeniti) iz X. st. (CD I, 32, 37; Documenta,

⁸⁵ "Nomadska vojnička superiornost nesumnjivo je u početku razdvajala Hrvate od Slavena" (N. Klaić, 1975.: 147); "Hrvat kao nomad, došljak, postepeno gubi prednost nad Slavenom, prije svega zato što ga je počela vezivati zemlja na kojoj je odlučio stalno živjeti" (N. Klaić, 1990.: 28); O značajkama "ratničko-stočarskoga" mentaliteta vidi Rogić 1991., 165-184.

⁸⁶ D. Mandić smatra da je kod Hrvata i u X. st. vrijedio "stari običajni zakon da svi vrše opću vojnu dužnost, dotično da u slučaju potrebe svi sudjeluju u obrani domovine" (Mandić, 162). I D. Pavličević navodi da je toliko velika hrvatska vojska koju spominje Porfirogenet "vjerojatno bila vojska cijeloga naroda" (Pavličević, 1994.: 57).

⁸⁷ Pojava kneza i njegovih ratnika, s obzirom da se na pojam kneževske vlasti može gledati kao na osobit oblik javne ili državne vlasti, potvrda je da su Hrvati u IX. st. imali svoju političku organizaciju (državu) i vojsku.

⁸⁸ Izvori iz kasnijega razdoblja (XI. st.) potvrđuju da su župani imali pratnju "vlastitih vojnika -vitezova (milites)" (CD I, 156).

188, 192, 195) te kakva je točno bila njihova uloga u društvu i u ustroju hrvatske vojske?⁸⁹

Tako je otprilike, izdvajanjem župana i uglednijih ili plemenitijih, mogao započeti proces staleškoga raslojavanja hrvatskoga društva, odnosno njegovo "predstaleško" oblikovanje ili, kako pojednostavljeno i shematizirano navodi I. Goldstein, "proces pretvaranja rodovske aristokracije u vojno-zapovjedničku" (Goldstein, 1995.: 293).

Budući da hrvatski izvori ne donose preciznije podatke o tom procesu, za njegovo bolje razumijevanje vrijedni su primjeri sa drugih područja. Zbog vjerojatno istog slavenskog podrijetla, osobito je zanimljiv primjer iz ruske povijesti o procesu pretvaranja ratničkih družina u poseban (vojnički) sloj društva (otprilike od V. do IX. st.) (Brandt, 1980.: 553), jer pokazuje kako se vojni poziv iz privremene obveze mogao pretvoriti u stalno zanimanje.⁹⁰

U svom zapažanju o tome, M. Brandt je istaknuo: "Prvobitno je određena skupina mladih ljudi u zajednici ("mir") bila privremeno oslobođena redovnih radnih dužnosti i zadužena da prema potrebi ratuje u interesu cijelog "mira". Takvi ("otroki") su stanovali zajedno, u posebnom naselju ("slobodi") gdje su vježbali ratno umijeće pod zapovjedništvom "vojvode" ili "kneza". Nakon toga vraćali su se zemljoradničkim dužnostima i smjeli se ženiti. Pojedini "mir" mogao je podići na oružje oko 100 ratnika, što je odgovaralo ukupnom broju od 500-800 stanovnika. S vremenom su se vojne družine pojedinih mirova pretvarale u trajne ustanove što je dovelo do imovinske diferencijacije i preoblikovanja odnosa. Zapovjednici vojnih družina ili knezovi, kao naknadu za svoju vojničku profesiju koja im je onemogućavala bavljenje zemljoradnjom, dobivali su od ostalih

⁸⁹ F. Rački takvu "ugledniju gospodu" poistovjećuje s "nobiles" (odlični, plemeniti) (Rački 1884., 185), koji se u izvorima za hrvatsku povijest pojavljuju kasnije (XI. st.) (CD I, 97, 107, 148, 150, 156, 188-189), kao sloj odličnika koji se "okupio oko kralja i vlašću i upravnim položajem u kraljevstvu odvojio od osnovice pripadnika u seoskim općinama" (Raukar, 1997.: 196-197). Naravno, ovdje još nije riječ o staleškom odvajanju.

⁹⁰ Općenito, s obzirom da za razdoblje prije VII. st. u izvorima nema spomena Hrvata, primjeri iz povijesti Slavena čine se prihvatljivim uporištem za rasprave o mogućem načinu života Hrvata u prvom razdoblju ranoga srednjeg vijeka. Pri tome se već za razdoblje doseljenja, a osobito za raspravu o vojnoj povijesti Hrvata u X. st., pitanje podrijetla Hrvata o kojem postoje različite teorije utemeljene na rezultatima istraživanja raznih znanstvenih grana (biogenetika, antropologija, etnokultura, filologija itd.), čini manje važnim, jer čak ako prvobitno i nisu bili Slaveni može se zaključiti da se Hrvati "slaveniziraju" vjerojatno do VII., a najkasnije do IX. st. Tome u prilog govore arheološki nalazi (Belošević, *Materijalna...*), ali i izvori iz IX. st. koji Hrvate nazivaju Slavenima: za Gottschalka je Trpimir "rex Sclavorum" (Klaić, *Izvori*, 22), premda se u darovnici naziva "dux Chroatorum" (CD I, 4), za Papu je Domagoj "dux Sclavorum" (CD I, 10), a za mletačkoga kroničara je "pessimus Sclauorum dux" (Rački, *Documenta*, 366; N. Klaić, *Izvori*, 25). Papa piše Zdeslavu – "gloriosi comiti Sclauorum" (CD I, 12; Klaić, *Izvori*, 26), dok je Branimir "neki Slaven" (N. Klaić, *Izvori*, 27), premda je na crkvenom namještaju nađenom u Šopotu kod Benkovca "dux Cruatorvm" (Goldstein, 262). Uostalom i Porfirogenet smatra da su Hrvati bili Slaveni prilikom doseljenja (Porfirogenet, 83).

članova mira davanja u naravi" (Brandt, 1980.: 554). Uzimajući u obzir arheološke nalaze i spomen "uglednika" u hrvatskim izvorima (od IX. st.), koji ukazuju na proces raslojavanja u hrvatskom društvu, malo je vjerojatno da se u X. st. u Hrvatskoj primjenjivalo načelo "opće vojne obveze".

Također, treba upozoriti da ni o nomadskom načinu života, kakvim su prema nekim razmišljanjima Hrvati živjeli prije doseljenja na današnje prostore, a koje podrazumijeva masovnost vojne obveze u takvom društvu, tijekom IX., a osobito u X. st. ne može biti govora, jer povijesni izvori i arheološki nalazi potvrđuju da su Hrvati od prvoga spomena naseljavanja "Dalmacije, Panonije i Ilirika" (prema Porfirogenetu – VII. st.), na tom području i ostali. Uostalom, i stvaranje države (najkasnije) tijekom IX. st. svjedoči da su Hrvati već tada prihvatili uglavnom sesilni način života.⁹¹ U svakom slučaju, premda je na nekim područjima stanovništvo vjerojatno i živjelo (polu)nomadskim načinom (stočari na dinaridskom području), ne može se reći da je hrvatsko društvo (od IX. st.) bilo pretežito nomadsko i da je iz takvoga načina života proizlazila "masovnost" vojne obveze, a time i veličina hrvatske vojske, upravo u obimu koji navodi Porfirogenet.

Prema tome, budući da je u Hrvatskoj u X. st. vrlo upitna primjena načela "opće vojne obveze", ni taj najvažniji argument za potvrdu mogućeg postojanja velikoga broja vojnika u nekom društvu, ne može se prihvatiti kao pouzdano uporište za potvrdu Porfirogenetova navoda o 165.000 hrvatskih vojnika.⁹²

S obzirom na utjecaj koje su pojedine države imale na hrvatski prostor u ranom srednjem vijeku, hrvatska vojska je u X. st. mogla biti organizirana po uzoru na franačku (vladarevi vazali, uglavnom imućniji zemljoposjednici i njihovi pratioci) ili bizantsku vojsku (carevi plaćenici u Carigradu i "stratioti" – poluprofesionalni vojnici u temama), a ne treba zanemariti ni primjer pretvaranja ratničkih družina iz ruske povijesti u poseban (vojnički) sloj društva.

Međutim, feudalni odnosi kakvi su bili u Franačkoj, u hrvatskom društvu u ranom srednjem vijeku nisu primjetni, a o "profesionalnim" vojnicima ("milites"), odnosno o plaćenicima koji se spominju u Bizantu, do razdoblja u kojem car

⁹¹ Na neki način, to potvrđuje i Porfirogenetov navod da "ovi kršteni Hrvati ne vole izvan svoje zemlje drugima zaraditi" (Porfirogenet, gl. 31., 85), jer to baš i nije odlika nomada -ratnika.

⁹² Usporedbe radi, može se spomenuti da se u historiografiji preuveličanim smatra i podatak da je "užasna gomila" koju je predvodio Džingis Kan (1155.-1227.), zajedno sa novacima iz naroda koji su pokoravani u tim pohodima, imala 60-70.000 ratnika (Hiti, 338). Porfirogenetov podatak o broju hrvatskih vojnika čini se preuveličanima i kad se uzme u obzir da je Tursko Carstvo (već krajem XV. st.) imalo površinu od 850.000 km² (Matuz, 48) – dakle najmanje 8 puta veću površinu nego što je mogla imati Hrvatska u X. st., a da je procijenjeno da su u prvoj polovici XVI. st. efektivni cijele osmanske armije iznosili oko 250.000 ljudi (znači niti dva puta više od broja hrvatskih vojnika koji navodi Porfirogenet); od toga su središnje trupe imale oko 30.000 ljudi (oko 20.000 janjičara, 6.000 plaćenih konjanika i oko 4.000 ostalih), provincijska vojska je imala oko 80-90.000 "teških" konjanika – spahija i cebela (konjanika koje su spahije naoružale), a ostali su bili lako naoružani konjanici (akindije) i druge, uglavnom pješake i prateće čete (Matuz, 67-68; Moačanin, 49).

Konstantin VII. piše o broju hrvatskih vojnika (sredina X. st.), nema izravnih podataka u izvorima za hrvatsku povijest. Pa ipak, arheološki nalazi – kvalitetno i vrlo skupo naoružanje franačkoga podrijetla, svjedoče da je u hrvatskom društvu u IX. st. postojao dobro naoružani sloj ratnika, a izvor o sukobu Borne i Ljudevita (819.) svjedoči o postojanju moćnih pojedinaca (knezova) koji su već tada u rat odlazili sa vlastitom vojnom pratnjom – “pretorijancima”.

Naziv “pretorijanci” navodi na pomisao da se radi o osobnoj tjelesnoj straži – gardi, što vjerojatno i nije daleko od pravoga značenja te riječi. R. Katičić “pretorijance” smatra kneževom vojnom pratnjom, za koju na temelju istodobnih slavenskih izvora predlaže naziv “družina” (Katičić 1990., 70-81). Neki smatraju da je “družina” najprikladniji naziv za prvobitnu hrvatsku vojsku, jer se ta riječ pojavljuje i u izvorima drugih slavenskih naroda (bugarskim, ruskim) i jer se radi o skupini koja proizlazi iz gentilne organizacije (Goldstein, 294), premda se čini da su družine zapravo sastavnice (jedinice) cijele vojske. Osim toga, treba napomenuti da sami primjeri iz strane povijesti i usporedbe s drugim područjima nisu dovoljni za donošenje nekog konačnog zaključka, jer svaki prostor ima neke vlastite posebnosti u razvoju; niti se franački mačevi pronađeni u starohrvatskim grobovima mogu smatrati dokazom da je ustroj hrvatske vojske bio jednak franačkom, niti prevođenje antičkoga izraza franačkoga ljetopisca (“pretorijanci”) na ranosrednjovjekovnu slavensku terminologiju (“družina”), znači da je razvoj i ustroj hrvatske vojske bio jednak ruskom.

Tek bi spoznaja o tome je li se vojna obveza spomenutih “pretorijanaca” temeljila na vazalnim odnosima ili su oni bili najamnici ili su ipak bili odabrana ratnička družina (“rodovsko-plemenske”) zajednice (unovačena primjenom načela “opće vojne obveze”), omogućila precizniji zaključak o organizaciji i strukturi hrvatske vojske u IX. i X. st., ali izvori nažalost o tome ne pružaju dovoljno informacija.⁹³

Primjer kneza Borne i od njega (u bici) odbjeglih Gačana (N. Klaić, *Izvori*, 17) pokazuje da je početkom IX. st. politička organizacija (država) Hrvata bila vrlo slaba, odnosno da je vlast hrvatskoga vladara (“kneza”) nad drugim zajednicama ili nad nekim većim područjem bila relativna te da je zajedničko djelovanje više ratničkih družina bilo vrlo upitno i nesigurno. Zapravo, moć hrvatskoga vladara je ovisila o veličini njegove ratne družine (“pretorijanaca”), kao što je u Franačkoj ovisila o broju vladarevih vazala, a u Bizantu, prije svega o snazi carskih (“gardijskih”) jedinica, pa onda i o stratotskoj vojsci u temama. Vojni uspjesi hrvatskih vladara (Trpimira, Domagoja, Tomislava), osim što svjedoče da je tijekom IX. st. položaj hrvatskoga vladara ojačao, navode na zaključak da je i djelovanje (može se pretpostaviti većeg broja) ratničkih družina bilo sve usklađenije i vjerojatno pod jednim zapovjedništvom. Ipak, može se očekivati da je i u X. st. snaga hrvatske vojske ovisila o broju i veličini družina koje je hrvatski vladar mogao okupiti i povesti u rat.

⁹³ Zapravo, kad bi se zanemarilo zapažanje da u društvenim procesima na hrvatskom prostoru do X. st. još nisu primijećeni vazalni odnosi i u obzir uzeo samo utjecaj koji je franačka država imala na hrvatski prostor i na hrvatsko društvo tijekom IX. st., usporedba s franačkom vojskom bila bi vrlo prihvatljiva.

Reljef s likom hrvatskog dostojanstvenika

Hrvatski kopljanik iz vremena kralja Tomislava

U tom smislu zanimljiv je spomen hrvatskih županija – barem 6 u doba Trpimira,⁹⁴ odnosno 11 u prvoj polovici X. st. (prema Porfirogenetu), jer one govore o ustroju Hrvatske, koji je mogao biti posljedica državnih, političkih, ali i strateških (vojnih) potreba. Na vjerojatnost da je teritorijalna podjela Hrvatske bila uvjetovana i vojno strateškim razlozima, upozorava i zapažanje da su “središta prvotnih županija (primjerice Klis, Livno, Imotski, Bribir) bila prioritarno vojno strateška, podignuta na uzvisinama koje dominiraju pred širim okruženjem i nadziru putne pravce i planinske prijevoje” (Cicvarić, 1998.: 256). Preustroj županijskoga sustava i vjerojatno povećanje broja županija, I. Cicvarić veže uz Tomislavovo doba i smatra važnim za rješavanje unutarnjo-političkih problema, jer su visoki županijski položaji mogli zadovoljiti potrebu za političkom moći pojedinaca koji su se izdignili u društvu (možda vojskovođe koje su bile uspješne u ratu s Mađarima ili Bugarima?) i osigurati “unutarnje jedinstvo i potporu najjačih političkih moćnika i struja” (Cicvarić, 1998.: 256). Na taj način se indirektno naglašava uloga župana i podrazumijeva postojanje većeg broja ratničkih družina u Hrvatskoj, što opet ukazuje na razvoj državne organizacije i jačanje njezine središnje vlasti, jer se županije navode kao dio Hrvatske.

⁹⁴ Komičaj, Precilja, Nemisl, Zašata, Ljudevit/Ludovik/(CD I, 6) te neki Vitolja (CD I, 7 bilješka 90). O tome vidi Cicvarić, 255. Treba napomenuti da je uz spomenute možda bilo i drugih župana, koje izvori ne spominju.

Prema tome, ustroj hrvatske vojske u X. st. vjerojatno je bio povezan sa postojećim teritorijalnim ustrojem hrvatske države, koja je prema Porfirogenetovom navodu bila podijeljena na 11 županija i na područje pod upravom bana ("ban njihov vlada Krbavom, Likom i Gackom") (Porfirogenet, gl. 30., 82), pa se može pretpostaviti da je svaka županija imala vlastitu ratničku družinu, ali i da je postojala posebna "banska" vojska. Takvo razmišljanje argumentira navod iz *Ljetopisa popa Dukljanina* da je svaka od "provincija" (vjerojatno županija) hrvatske države imala župana ili kneza i satnika ("sednicus") ili centuriona, koji je zapovijedao "nad 100 ljudi", a da je ban imao 7 satnika.⁹⁵

Na temelju Porfirogenetove i Dukljaninove vijesti, moguće je pretpostaviti da se ustroj hrvatske vojske u X. st. temeljio na snažnoj banskoj vojsci i manje snažnim županijskim (teritorijalnim) postrojbama (otprilike kao što se i bizantska vojska sastojala od postrojbi u Carigradu i od tematske vojske).

O broju takvih postrojbi, pa tako i o ukupnom broju hrvatskih vojnika u to doba nije moguće donijeti precizan zaključak; tek se, na temelju Dukljaninova podatka da "satnike učiniše svake zemlje ljudi", odnosno da su knezovi ili župani imali po 1 satnika,⁹⁶ može pomisliti da je svaka županija imala barem po jednoga satnika (a možda i više), a to znači postrojbu od 100 ("županovih") ljudi. Iznimka je bilo područje pod upravom bana (Krbava, Lika, Gacka), koji je imao čak 7 satnika i koji je vjerojatno imao poseban vojni značaj.⁹⁷

Premda je osobito nezahvalno upuštati se u raspravu o samom broju hrvatskih vojnika u ranom srednjem vijeku, s obzirom na Porfirogenetove i Dukljaninove podatke, uz pretpostavljenu sliku ustroja hrvatske vojske u X. st., može se pokušati pretpostaviti i njezina približna veličina (ili barem veličina jednog njezinog dijela). Tako se, uz nužan oprez i napomenu kako je riječ samo o pokušaju dobivanja približnih kvantitativnih okvira, može pretpostaviti da je hrvatska vojska (zapravo samo njezin "županijski" dio i vojska pod upravom bana) u prvoj polovici X. st. (u razdoblju na koje se odnosi Porfirogenetova vijest o ustroju hrvatske države) imala otprilike 1.800 vojnika (po 1 satnik u 11 županija = 1.100 vojnika + 7 "banskih" satnika = 700 vojnika).⁹⁸ U taj broj nije posebno uračunata vladareva pratnja, jer o njezinom postojanju i veličini nema izravnih podataka, ali ako to

⁹⁵ "Unaquaque autem in provincia banum ordinavit, id est ducem, ex suis consanguineis fratribus, et supanos, id est comites, et sednicos, id est centuriones ex nobilioribus earumdem provinciarum. Dedit autem unicuique bano, id est duci potestatem sub se habere septem centuriones..."; "I svakomu mistu postaviše mejaše, i svakomu tih mist postaviše bana, a nigdi dužda... I učiniše satnike, ki satnici biše nad stotinu ljudi, i te satnike učiniše svakezemlje ljudi. I daše svakomu banu sedam satnikov, i da budu rečeni satnici z bani puku suditi." (Črnčić, 18-20; Šišić, *Ljetopis*, 399-400).

⁹⁶ "Comitibus vero, id est jupanis, jussit sub se habere unum sednicum" (Črnčić, 19).

⁹⁷ Možda je spomenuta "banska vojska" bila vladareva vojna pratnja, čije je postojanje neupitno, jer je vojna snaga bila preduvjet vlasti? Budući da nije poznato ni središte hrvatskoga vladara u to doba (prva polovica X. st.) teško je odrediti koja je županija bila važnija od ostalih, pa tako i locirati područje vladareve ratničke družine.

⁹⁸ Zahvaljujem kolegi Ivanu Jurkoviću, koji me je upozorio na spomenute podatke u *Ljetopisu popa Dukljanina*.

nije bila spomenuta vojska pod upravom bana, onda treba pretpostaviti da ni vladareva vojska vjerojatno nije bila manja od takve "banske vojske", što znači da ukupnom broju vojnika treba dodati još najmanje 700 vojnika. To bi bila ona snaga na koju je vladar mogao računati u vojnim pohodima i koja se – suvremenim rječnikom – može nazvati "profesionalna vojska" ili "djelatni sastav".

Naravno, i ovakva procjena je vrlo upitna, prije svega zbog pitanja može li se uopće podatak iz *Ljetopisa popa Dukljanina* o satnicima odnositi na ustroj hrvatske vojske u Porfirogenetovo doba, jer se satnici u kronološki određenim dokumentima ne spominju prije XI. st.⁹⁹ Osim toga, pitanje je i koliko je satnika bilo po županijama (samo jedan ili više njih), a upitno je i jesu li u Porfirogenetovom spisu navedene sve županije? Naime, ne treba zanemariti mogućnost "da su u IX. i X. st. postojale i druge županije na hrvatskom prostoru ili da su bile u nastajanju, a da ih car Konstantin nije spomenuo zbog neobaviještenosti ili nekog drugog razloga" (Goldstein, 1995.: 157). Osim toga, Porfirogenet ne navodi kako je bilo ustrojeno područje između Velebita i Raše, pa se može pretpostaviti postojanje nekih vojnih snaga i na tom području, bez obzira što ono možda nije imalo neke izrazitije obilježene organizacijske osnove (županija, banovina).

Možda je najmanje upitna sumnja da je navedeni broj vojnika premalen za "djelatni" sastav hrvatske vojske u X. st., jer primjeri iz srednjeg vijeka, bez obzira na autentičnost isprava, pokazuju da se vojna obveza nije odnosila na velik broj ljudi. Tako se u tzv. *Pacta conventa*¹⁰⁰ navodi se da je svako pleme trebalo ići na vojsku sa "najmanje 10 oklopnika o svom trošku do rijeke Drave" (Šišić, *Priručnik*, 461-463). Krčki knez Bartul je dobio modrušku županiju od kralja Bele III. (1193.), uz obvezu da se na poziv javi "na vojsku" sa 10 konjanika "unutar granice države", a s 4 oklopnika "izvan države" (Šišić, *Priručnik*, 509; Dabinović, 187). Bela IV. je Bartulove baštinike obvezao (10. ožujka 1242.) na vojnu službu "sa 3 oružana vojnika unutar granice države", a sa 2 izvan, te na pratnju od 2 galije na moru kad je kralj bio "u primorskim stranama" (Šišić, *Priručnik*, 510-511). Prema podacima iz isprave Andrije III. (1293.), ban Pavle Šubić i njegova braća su za dobivena prava (nasljedna banska čast u Hrvatskoj sa svim pravima i dohodcima) bili obvezni služiti mu sa 500 vojnika (Šišić, *Priručnik*, 512).¹⁰¹

Pripadnici Klokočkoga plemena u Gorskoj župi, uz kraljevsku slobodu (24. prosinca 1224.) dobili su i obvezu da o svom trošku naoružaju 15 konjanika -oklopnika i 100 pješaka. Uz iste uvjete je podijeljena (1225.) kraljevska sloboda Čakanu i njegovoj braći u križevačkoj okolici, te Budunu i njegovoj braći u blizini Zagreba, a udaren je i temelj slobodnoj općini Turopolje (Dabinović, 194). Uostalom, i povelja zagrebačkom Gradecu (tzv. Zlatna bula, 16. studenoga 1242.) obvezivala je građane da kralju u slučaju njegova vojnog pohoda "u primorske

⁹⁹ O tome vidi Goldstein 1995., 413.

¹⁰⁰ Dokument je datiran u 1102., no vjerojatno je nastao sredinom XIV. st. O problemu datiranja *Pacta conventa* vidi Raukar 1997., 59-60.

¹⁰¹ Zanimljivo je da se broj banskih vojnika koji spominje isprava Andrije III. ne razlikuje mnogo od broja banskih vojnika koji je naveden u *Ljetopisu popa Dukljanina* (svaki ban je imao 7 satnika, odnosno 700 vojnika) (Črnčić, 19-20; Šišić, *Letopis*, 399-400).

strane ili u Korušku ili u Austriju" pošalju "10 potpuno naoružanih vojnika" (CD IV, 172; N. Klaić, *Izvori*, 142).¹⁰²

Ipak, može se pretpostaviti da je postojala i vojska koja se skupljala za potrebe obrane ("pričuva"), jer je prirodno očekivati da se u slučaju opasnosti od invazije ili većega neprijateljskog upada na neko područje, za obranu istoga angažirao i određen broj vojno sposobnih muškaraca s ugroženoga područja koji nisu bili vojnici po zanimanju.¹⁰³ Jedino tako se može objasniti mišljenje F. Šišića da je u ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj, uz "kraljevsku (vladarevu) vojsku" koja je uglavnom išla na pohode izvan svoga područja, postojala i "narodna vojska", ustrojena na principu "opće vojne obveze vojno sposobnih muškaraca".¹⁰⁴

¹⁰² Tome u prilog idu i primjeri iz strane povijesti. Jedan od njih, citirajući njemačkoga pravnog povjesničara G. Waitza, navodi F. Šišić: "Strassburg i Augsburg davali su 100 konjanika, Trier, Salzburg i Regensburg 70, Worms 40, Speier 20, a Cambrai 12, dok je od svjetovnih velikaša hercegovina Elzas slala 70 konjanika, Lotaringija 20, a pojedini grofovi po 30, 20, 12, dapače i po 10 ljudi". Na temelju tih podataka zaključuje se da je čitava ova vojska u XII. st. imala oko 2.080 do 2.090 momaka; od crkvenih dostojanstvenika 1.482., a od svjetovnih pak samo 398-608 ljudi (Šišić, *Priručnik*, 512).

¹⁰³ U tom smislu opet je zanimljiv primjer ratničke družine iz ruske povijesti, čiji su se pripadnici nakon nekog vremena vraćali svakodnevnim "civilnim" poslovima pa je zajednica u slučaju napada na nju, uz obučenu i naoružanu – "djelatnu" – postrojbu, mogla računati i na vrijednu pričuvu, koja je prošla vojnu obuku i imala ratno iskustvo.

U raspravama o franačkoj vojnoj povijesti razlikuje se "opći narodni poziv" (haribannus, heerbann) koji je obuhvaćao sve (slobodne) vojno sposobne muškarce, od poziva vazala, koji je obuhvaćao samo neznanat dio društva (vlasnike feuda). Smatra se da su u doba Karla Velikog (768-814) postojala oba sistema, no da je "opći narodni poziv" bio potiskivan, da bi nakon podjele Franačkog carstva u Verdunu (843.) bio sasvim potisnu u pozadinu, kao što je i konjaništvo potisnulo pješništvo (*Vojna enciklopedija* 3 (1960.), 73).

Primjera radi, prema "Uredbi o naoružanju" (1181.) engleskog kralja Henrija II. postojala je vojska sastavljena od slobodnjaka (fyrd – stara anglosaksonska vojska), koja se trebala suprotstavljati stranoj invaziji ili pobuni plemića, i mala obučena vojska za djelovanje u inozemstvu (odnosnona vojnim pohodima) (*Srednji vek i renesansa*, 36-37).

¹⁰⁴ Kao uporište za takav zaključak o ustroju hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku F. Šišiću je poslužio primjer iz ugarske povijesti, točnije član XL. zakonika kralja Kolomana iz 1100., prema kojem je svaki ugarski župan (comes), s prihodom od 100 "pensae" bio dužan davati kralju konjanika-oklopnika ("unum lorikum"), a onaj koji je imao prihod od 40 "pensae" (ili kako F. Šišić navodi 40 unča zlata), samo nenaoružana momka: "Comites, si propriis in vilis suos liberos habuerint, de quibus equos accipere et C pensas possint colligere, lorikum unum regi de sumptu illo procurant. Si vero XL pensas, militem absque lorica educunt, ac si minus, suis hoc propriis usibus reservent." (*The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary /Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, vol. 1 (1000-1301), Idyllwild, California, 1999., 27-28). Naime, F. Šišić je na temelju spomenute odredbe izračunao da je čitava Ugarska "davala nekih šezdesetak (60) konjanika" i zaključio da je to vojska koja se "po feudalnoj dužnosti velikaša i plemića kupila oko kralja na njegov poziv", a da je uz nju postojala i "opća narodna vojska koja se dizala onda kad je neprijatelj navalio na državu". Prvu vojsku nazvao je "kraljevom vojskom" i uspedio je sa 120 vojnika spomenutih u *Pacta conventa*, a za drugu je uporabio naziv "hrvatska vojska" (exercitus croaticus), koji se javlja u izvorima iz srednjega vijeka. O tome vidi Šišić, *Priručnik*, 513.

Međutim, ne treba očekivati da je takva "obrambena" ili "narodna vojska" u ranom srednjem vijeku bila znatno brojnija od "djelatnog" sastava. Prije svega zbog problema transporta, opskrbe i prehrane, jer se smatra da je u srednjovjekovnom razdoblju veći broj vojnika bilo vrlo teško premještati na veće udaljenosti. Procjenjuje se da je, ako se zadrže proporcije (prehrana, opskrba, vrijednost u borbi), odnos brojeva u srednjem vijeku 5 do 10 puta manji nego danas; odnosno, da je 10.000 vojnika u srednjem vijeku značilo otprilike koliko 50.000 do 100.000 danas (Braudel, 42-44). Također, kao ograničavajući faktor na okupljanje većeg broja vojnika u takvim obrambenim vojskama, mogao je djelovati i "mentalitet seljaka, koji se razlikuje od ratničko-stočarskoga, jer je seljak bio vezan uz obradu zemlje, odnosno uz svakodnevni i sezonski (kalendarski) ritam radova i održavanja nužnog agrarnog inventara i vlastitih nekretnina" (Rogić, 1982.: 79; Rogić, 1991.: 169-170). Uz to treba napomenuti da je ritam poljoprivrednih radova bio najžešći upravo u razdoblju u kojem se u ranom srednjem vijeku uglavnom ratovalo i odlazilo na vojne pohode – od proljeća do zime, ovisno o tome kada je bilo dovoljno krmiva za konje (Brandt, 287; Goldstein, 193), pa je i to vjerojatno negativno djelovalo na sudjelovanje većeg broja ljudi (seljaka) u vojnim pohodima na neko udaljenije područje.

Iz spomenutoga se može naslutiti da je takva "obrambena" vojska bila ograničena na užu teritorij, pa samim time nije mogla ni biti brojna, te da se u srednjem vijeku ratnom pozivu maksimalno mogao posvetiti samo onaj koji nije bio vezan vlastitim proizvođačkim radom na zemlji: to su bili oni koje je zbog svoje zaštite sama zajednica na neko vrijeme oslobodila svakodnevnih zemljoradničkih obveza (primjer ratničke družine pojedinoga "mira" iz ruske povijesti) te plemići i najamnici. Upravo zato što je poljoprivreda bila temelj egzistencije u srednjem vijeku, pa postotak takvih u srednjovjekovnom društvu nije mogao biti velik, pretpostavlja se da ni vojske u tom razdoblju nisu bile mnogoljudne.

ZAKLJUČAK

Za vojsku od 165.000 vojnika, u ranom srednjem vijeku trebalo je imati iznimno veliku državu i velik broj stanovnika (barem oko 700.000 u idealnim uvjetima, a realno barem oko 1,5 milijuna) – da bi se uopće moglo regrutirati toliko vojnika, dovoljno bogato društvo – da bi se moglo naoružati i držati (ili unajmiti) toliko vojnika, te snažno centraliziranu i dobro organiziranu vlast – da bi se u slučaju rata moglo računati na odaziv tolikoga broja vojnika. Takvi su preduvjeti trebali biti ispunjeni da bi veličina hrvatske vojske mogla dostići broj koji navodi Porfirogenet (165.000 vojnika).

Međutim, rezultati istraživanja demografskih prilika, odnosno procjena da je prosječna gustoća naseljenosti na hrvatskom prostoru u ranom srednjem vijeku bila "rijetka" – oko 5 stanovnika na km² (svakako manje od 10 stanovnika na km²), ne govore u prilog carevom navodu o toliko velikom broju hrvatskih vojni-

ka. To znači da za regrutiranje 165.000 vojnika nije bila dovoljna ni površina Hrvatske od 110.000 km², koja se navodi kao jedna od najvećih površina Hrvatske u ranom srednjem vijeku (a koja se smatra vrlo upitnom i maksimalno nategnutom). Osobito ako se uzme u obzir da se zbog mogućega raslojavanja u društvu i upitne primjene načela opće vojne obveze, broj hrvatskih vojnika u X. st. ne može računati samo po kriteriju vojno sposobnih muškaraca (od ukupnoga broja stanovnika).

Osim toga, nema naznaka ni da je hrvatsko društvo u X. st. bilo toliko bogato da je moglo držati i opremiti toliko velik broj vojnika, ni da su prihodi omogućavali hrvatskom vladaru da, uz "domaću" vojsku, unajmi iznimno velik broj stranih plaćenika. Uostalom, u izvorima za hrvatsku povijest ranoga srednjeg vijeka, nema ni izravnih podataka o najamnicima. Također, pitanje je koliko je i na kojem području vlast hrvatskoga vladara bila centralizirana i djelotvorna da bi u slučaju rata mogla dići vojsku od 165.000 vojnika. U tom smislu treba primijetiti da Hrvatska u X. st. nije imala ni jedinstveno središte ("glavni grad"), koje je izraz i simbol snažne, centralizirane i jedinstvene vlasti, kakva je morala biti u državi čija je vojska brojala 165.000 vojnika.

Na oprez prema podacima o velikom broju vojnika koje navode antički i srednjovjekovni izvori, pa tako i prema Porfirogenetovoj izjavi o veličini hrvatske vojske, upućuje velika vrijednost vojne opreme u ranom srednjem vijeku, koja je morala utjecati na broj vojnika. Zbog velikih troškova za nabavu kompletne vojne opreme, problem u opremanju i držanju većega broja vojnika u ranom srednjem vijeku imale su i tada najjače europske države (primjerice, Franačka i Bizant), pa je jednak problem morala imati i Hrvatska.

S obzirom na to, ali i na činjenicu da je Hrvatska površinom bila znatno manja od Franačke ili Bizanta, ne može se očekivati da je hrvatska vojska (kvantitetom) bila veća od vojski spomenutih država. To je važno primijetiti jer su procjene veličine francuske i bizantske vojske znatno manje od broja hrvatskih vojnika koji navodi Porfirogenet. Prevladava mišljenje da franačka vojska u doba Karla Velikoga, dakle na vrhuncu moći franačke države, nije imala više od 10.000 vojnika, dok je ukupna veličina bizantske vojske (vojnici u Carigradu i u temama) mogla iznositi i oko 120.000 vojnika, ali se, gledajući pojedinačno, samo u Carigradu i tek ponekoj (najvećoj) bizantskoj temi na istoku, moglo okupiti preko 10.000 vojnika (ostale teme uglavnom su imale između 4.000 i 10.000 vojnika).

Zbog svega toga (demografske i gospodarske prilike, velika vrijednost vojne opreme, nužan oprez prema podacima o velikim brojevima u izvorima te usporedba s procjenama veličine franačke i bizantske vojske) postoji opravdana sumnja da je broj od 165.000 hrvatskih vojnika koji navodi Porfirogenet znatno preuveličan. Premda je o kvantitativnim vrijednostima u ranom srednjem vijeku vrlo teško govoriti, može se pretpostaviti da broj hrvatskih vojnika u X. st. nije bio veći od 10.000 vojnika.

Pokušaj preciznije procjene broja hrvatskih vojnika u X. st. na temelju podataka o ustroju i teritorijalnoj podjeli hrvatske države iz poznatih izvora za hrvatsku povijest ranoga srednjeg vijeka (*Ljetopis popa Dukljanina* i Porfirogenetov zapis),

koja se morala odraziti i na vojni ustroj Hrvatske, upućuje na još manju veličinu hrvatske vojske – tek oko 1.800 vojnika ili, ako se pretpostavi i vladareva pratnja, koja se posebno ne spominje u izvorima, oko 2.500 vojnika.

Možda se taj broj čini premalen za ukupnu veličinu vojske jedne države u ranom srednjem vijeku, ali ni broj vojnika koji su pojedini velikaši ili pojedina područja ili gradovi u kasnijem razdoblju trebali opremiti i staviti na raspolaganje vladaru, nije bio velik. Moguće je i da je to bila samo "aktivna" ("djelatna") vojska na koju je vladar mogao računati u vojnim pohodima, a da je u obrani teritorija sudjelovao i dio stanovnika s ugroženoga područja. No, ne treba očekivati ni da je takva "obrambena" vojska bila znatno brojnija, jer je uglavnom bila ograničena na užu teritorij.

Bez obzira na veličinu, podaci iz izvora upućuju na zaključak da je hrvatska vojska u razdoblju od doseljenja do sredine X. st. bila snažna i učinkovita (Porfirogenetova vijest o pobjedi Hrvata nad Avarima, pa zatim i Francima te dugotrajan otpor Ljudevita "Posavskoga" franačkoj vojsci, sklapanje mira između Mislava i Mlečana, Trpimirove pobjede nad "narodom Grka" i bugarskim arhontom Borisom, Domagojevo sudjelovanje u osvajanju Barija i uspješno ratovanje s Mlečanima te Tomislavove pobjede nad Mađarima i Bugarima). U tom smislu treba napomenuti da u vijestima o vojnim uspjesima Hrvata ne treba tražiti samo potvrdu masovnosti hrvatske vojske, jer su vojne pobjede i rezultat dobro odabrane taktike, a ne isključivo posljedica velikoga broja vojnika. Uostalom, primjer bitke na Leškom polju kod Augsburga (10. kolovoza 955.) u kojoj je 7-8.000 vojnika pod vodstvom njemačkoga kralja Otona I. (među njima je bilo i 1.000 Čeha pod vodstvom Boleslava I. Okrutnoga), nanijelo težak poraz Mađarima, pokazuje da ni hrvatska vojska, da bi pobijedila Mađare, nije morala biti iznimno velika (Mađara je prema izvorima u toj bici bilo 100.000 (*Vojna enciklopedija* 5, 34), što je vjerojatno znatno pretjerano. Osobito kad se uzme u obzir da je mađarska (kao i bugarska) vojska bila u napadajnom djelovanju. To je važno napomenuti, jer branitelji na svom teritoriju imaju prednost, ne samo u psihološkom smislu (veća motivacija), što se ne smije zanemariti niti u jednoj bici, nego i u boljem poznavanju terena i u odabiru taktike, odnosno mjesta i trenutka početka bitke.

Moguće je da je toliko velik broj hrvatskih vojnika bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet (905.-959.) naveo baš pod dojmom vojnih pobjeda Hrvata, čiji je bio suvremenik, samo da bi naglasio snagu hrvatske vojske. Na takvu pretpostavku upućuje i primjedba T. Raukara da je "primjetna podudarnost između osnovnoga smisla carevih podataka (vojna moć Hrvatske) i Tomislavovih vojnih uspjeha nad Mađarima i nad Bugarima" (Raukar, 38). Budući da Porfirogenet izravno ne spominje za vrijeme kojega vladara je Hrvatska imala 165.000 vojnika, upravo se na vjestima o spomenutim pobjedama uglavnom temelji i zaključak da je toliki broj vojnika Hrvatska imala u doba Tomislava.

Prema tome, sumirajući sadržaj ovoga rada može se zaključiti kako se Porfirogenetov navod o 165.000 hrvatskih vojnika nikako ne smije zanemariti ili prešutjeti u raspravama o vojnoj povijesti Hrvata, jer ako i nije točan, posredno govori o snazi hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku (najvjerojatnije u prvoj polovici

X. st.). Ali, jednako tako, Porfirogenetov navod zahtijeva i kritički osvrt, jer osim opravdanoga razloga za sumnju u objektivnost navedenih brojeva u antičkim i srednjovjekovnim izvorima, ni spoznaje o prirodno-društvenim uvjetima na hrvatskom prostoru u ranom srednjem vijeku ne govore u prilog carevim navodima.

Zbog toga što se čini da vijest o 165.000 hrvatskih vojnika nije točna, nema potrebe prenaplašavati veličinu hrvatske vojske i Porfirogenetov navod koristiti kao uporište za stvaranje mita o Tomislavu kao "najsnažnijem i najvećem hrvatskom kralju". Snagu hrvatske vojske u X. st. više od Porfirogenetovih brojeva potvrđuju vijesti o pobjedama Hrvata nad Mađarima i Bugarima i upravo zato Tomislava ne treba posebno odvajati i izdizati iznad njegovih prethodnika, ali i neposrednih nasljednika, jer se vijesti o vojnim uspjesima hrvatskih vladara ili o njihovoj snazi mogu kontinuirano pratiti od razdoblja vladavine Mislava i njegova sporazuma s Mlečanima (839.), do smrti Krešimira I. (945.). Tomislavovo doba je samo nastavak jednoga razdoblja hrvatske vojne povijesti u ranom srednjem vijeku, koje je u izvorima ostalo zabilježeno uglavnom kao uspješno.

Ukratko: Porfirogenetova vijest o broju hrvatskih vojnika iznimno je zanimljiva i vrijedna za raspravu o vojnoj povijesti Hrvata u ranom srednjem vijeku, jer posredno govori o snazi hrvatske vojske, vjerojatno u doba Tomislava (uostalom, i jedini je izvorni podatak o broju hrvatskih vojnika u ranom srednjem vijeku), ali se u spomenutom broju (165.000) ne može prihvatiti kao pouzdana, pa kao takva ne može biti ni uporište za stvaranje mita o Tomislavu kao najvećem hrvatskom vladaru.

ZAGLAVAK

Kritička pažnja u ovom je radu bila usmjerena samo na vjerodostojnost Porfirogenetova navoda o veličini kopnene vojske (o broju konjanika i pješaka), dok se podaci o snazi hrvatske ratne mornarice nisu komentirali. Naravno, da se ni ti podaci, kao ni podaci o veličini kopnene vojske, ne mogu prihvatiti bez kritičke provjere. Pri tome se u obzir treba uzeti moguća pomorska tradicija Hrvata, pomorska orijentacija (politika) hrvatskih vladara i uspješnost njezinog ostvarivanja (problem pripadnosti Dalmacije i razine vlasti hrvatskih vladara nad dalmatinskim gradovima), moguća uporišta hrvatske flote te prirodni izvori (materijal za gradnju brodova itd.) i društveni uvjeti (razvoj trgovine, sigurnost plovidbe itd.). Premda je B. Poparić već napisao nadahnuto (zbog nekih zapažanja za povijesnu znanost možda i presubjektivno) djelo "O pomorskoj sili Hrvata (za dobe narodnih vladara)" (Zagreb, 1889.), problem vojno-pomorske povijesti Hrvata zahtijeva posebnu raspravu.

Do tada se može primijetiti da površan osvrt na veličinu ratne mornarice koju navodi Porfirogenet ostavlja dojam da su podaci o ratnoj mornarici, jednako kao i oni o kopnenoj vojsci, pretjerani. Osobito ako se usporede s procjenom da je Bizant kao jedna od najjačih pomorskih sila u ranom srednjem vijeku, početkom

X. st. imao oko 100 ratnih brodova – “dromona” (i 23.000 ljudi), a da je Mletačka Republika, kao jedna od najjačih pomorskih sila u kasnom srednjem vijeku, u XIV. st. imala stalnu flotu od 45 ratnih brodova (i 11.000) ljudi (*Vojna enciklopedija* 6, 449).

Izvori

- Andrijašević Mihovil (1997.), “Konstantin Porfirogenet (O upravljanju državom). Odabrana poglavlja za povijest Hrvata (Glave 29.-36. i 41.)”, Zagreb: Brzo i hitno.
- CD - Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I (uredio M. Kostrenčić), Zagreb, 1967.: Tiskara izdavačkog zavoda JAZU.
- Črnčić Ivan (1874.), “Popa Dukljanina Letopis po Latinsku”, Kraljevica: Primorska tiskara.
- Documenta* – Rački Franjo (1877.), *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae.
- Dokumenti* – (1993.), “Dokumenti o sisačkoj bici 1592-1598.”, Sisak. Klaić Nada (1972.), *Izvori za hrvatsku povijest do 1526.*, Zagreb: iBG – tiskara “Zagreb”.
- Marušić Juraj (1992.), “Sumpetarski kartular i Poljička seljačka republika”, Split: *Književni krug*.
- Novak V.-P. Skok (1952.), *Chartulare Sancti Petri (Supetarski kartular)*, Zagreb: Djela JAZU, knjiga 43.
- Paulus Diaconus – Pavel Diakon (Paulus Diaconus)* (1988.), “Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)”, Maribor: Založba obzorja.
- Porfirogenet Konstantin (1994.), “O upravljanju carstvom” (priredio M. Švab, preveo N. Tomašić), Zagreb: AC i AGM.
- Srkulj Stjepan (1911.), “Izvori za hrvatsku povijest”, II. izdanje, Zagreb: Tiskara Hrvatske stranke prava.
- Šidak Jaroslav (1952.), “Historijska čitanka za hrvatsku povijest I”, Zagreb: Školska knjiga.
- Šišić, *Letopis* – Šišić Ferdo (1928.), “Letopis Popa Dukljanina”, Beograd-Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina.
- Šišić, *Priručnik* – Šišić Ferdo (1914.), “Priručnik izvora hrvatske historije, dio I. (do god. 1107.)”, Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara.
- Toma Arhiđakon – (1977.), “Toma Arhiđakon. Kronika.” (preveo V. Risomondo), Split: *Književni krug*.
- Viz. izvori I* – (1955.), “Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (tom I.)”, Beograd: SANU.
- Viz. izvori III* – (1966.), “Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (tom III.)”, Beograd: SANU.

Literatura

- Aralica Tomislav (1998.), “Mačevi u Tomislavovo doba”, *Zbornik radova Prvi hrvatski kralj Tomislav* (str. 259-270), Zagreb: Sveučilišna tiskara d.o.o.
- Ashdown Charles Henry (1995.), *European Arms and Armor*, New York: Barnes and Noble Books.

- Bauer Ernest (1991.), "Sjaj i tragika hrvatskoga oružja", Zagreb: NZ Matice Hrvatske.
- Belošević Janko (1980.), "Materijalna kultura Hrvata", Zagreb: SNL.
- Bloch Marc (1958.), "Feudalno društvo", Zagreb: Naprijed.
- Brandt Miroslav (1980.), "Srednjovjekovno doba povijesnog razvika", Zagreb: SNL.
- Braudel Fernand (1992a.), "Strukture svakidašnjice (1). Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća.", Zagreb: August Cesarec.
- Braudel Fernand (1992b.), "The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II", London: Harper Collins Publishers.
- Budak Neven (1994.), "Prva stoljeća Hrvatske", Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Byzantine – I. Heath-A. McBride (1979.), "Byzantine Armies 886-1118", Man at Arms Series, London: Osprey Publishing.
- Charlemagne – Nicolle David (1984.) "The Age of Charlemagne", Man at Arms Series, London: Osprey Publishing.
- Cicvarić Ivan (1998.), "Županijski ustroj Hrvatske za vrijeme kralja Tomislava", *Zbornik radova Prvi hrvatski kralj Tomislav* (str. 231-258), Zagreb: Sveučilišna tiskara d.o.o.
- Čoralčić Lovorka (1997.), "Put, putnici, putovanja", Zagreb: AG Matoš.
- Dabinović Antun (1990.), "Hrvatska državna i pravna povijest", Zagreb: NZ Matice hrvatske.
- Goldstein Ivo (1985.), "O Tomislavu i njegovu dobu", *Radovi* 18 (23-54), Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Goldstein Ivo (1995.), "Hrvatski rani srednji vijek", Zagreb: Novi Liber.
- Grafenauer Bogo (1952.), "Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata", *Historijski zbornik*, br. 1-2 (str. 1-56), Zagreb.
- Gunjača Stjepan (1975.), "Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji 3", Zagreb: Školska knjiga.
- Hammer – J. von Hammer (1979.), *Historija turskog / osmanskog / carstva* 1., Zagreb.
- Hauptmann Ljudmil (1942.), "Podrijetlo hrvatskog plemstva", *Rad HAZU* 273 (79-112), Zagreb.
- Hiti Filip (1973.), "Istorija Arapa", Sarajevo: Veselin Masleša.
- Katičić Radoslav (1990.), "Pretorijanci kneza Borne", *Starohrvatska prosvjeta*, 20/1990., 65-83.
- Katičić Radoslav (1998.), "Litterarum studia", Zagreb: Matica hrvatska.
- Klaić Nada (1975.), "Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku", Zagreb: Školska knjiga.
- Klaić Nada (1983.), "Crtice o Vukovaru u srednjem vijeku", Vukovar: Iskra – Vinkovci.
- Klaić Nada (1990.), "Povijest Hrvata u srednjem vijeku", Zagreb: Globus.
- Klaić Vjekoslav (1878.), "Prirodni zemljopis Hrvatske", Zagreb.
- Klaić Vjekoslav (1880.), "Zemljopis zemalja u kojih obitavaju Hrvati", Zagreb.
- Klaić Vjekoslav (1881.), "Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati", sv. II, Zagreb.
- Klaić Vjekoslav (1883.), "Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati", sv. III., Zagreb.
- Klaić Vjekoslav (1974., pretisak izdanja iz 1899.), "Povijest Hrvata 1", Zagreb: NZ Matice hrvatske.
- Klaić Vjekoslav (1998.), "Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju", *Zbornik radova Prvi hrvatski kralj Tomislav*, Zagreb: Sveučilišna tiskara d.o.o.
- Kostrenčić Marko (1979.), "Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.", Zagreb.
- Košćak Vladimir (1980-81.), "Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928.", *Historijski zbornik* XXXIII-XXXIV (291-355), Zagreb: Ognjen Prica.

- Kratak (1964.) – "Kratak pregled istorije ratova za podoficirske škole KoV i RV", B. Stevanović-D. Dumitrov-M. Sekulić, Beograd: Vojno delo.
- Kužić Krešimir (1999.), "Zabilježbe o 'malom ledenom dobu' i njegovim posljedicama u hrvatskim krajevima", *Povijesni prilozi* 1B, Zagreb.
- Le Goff Jacques (1998.), "Civilizacija srednjovjekovnog Zapada", Zagreb: Golden marketing.
- Lopez Roberto (197B.), "Rođenje Europe", Zagreb: Školska knjiga.
- Macan Trpimir (1992.), "Povijest hrvatskoga naroda", Zagreb: Matica hrvatska.
- Mač i pero (preveo s engleskog Dušan Isaković, 1985.), Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Mandić Dominik (1972.), "Crvena Hrvatska", Rim: Izdanja Ranjeni labud.
- Margetić Lujo (1977.), "Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata", *Zbornik Historijskog zavoda JAZU* 8 (31-65), Zagreb.
- Matković P. (187B.), "Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vieka", *RAD JAZU* 42, Zagreb, 1-89.
- Matuz Josef (1992.), "Osmansko Carstvo", Zagreb: Školska knjiga.
- Mažuran Ivo (1998.), "Hrvati i Osmansko carstvo", Zagreb: Golden marketing.
- Mering (Mehring) Franz (1955.), "Ogledi iz istorije ratne veštine", Beograd: Vojnoizdavački zavod "Vojno delo".
- Močanin Nenad (1999.), "Turska Hrvatska", Zagreb: Matica hrvatska.
- Nazor Ante (1994.), "O broju vojnika kršćanske vojske u sisačkoj bici 22. lipnja 1593.", *Zbornik radova Sisačka bitka 1593.*, Zagreb-Sisak.
- Omrčanin Ivo, "Diplomatska i Politička Povijest Hrvatske (sv. 1.)", Philadelphia: IVOR PRESS.
- Ostrogorski Georgije (1959.), "Istorija Vizantije", Beograd: Prosveta.
- Ostrogorski Georgije, "Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu", Beograd: Prosveta.
- Ostrogorski Georgije, "O vizantijskom feudalizmu", Beograd: Prosveta.
- Pavičić Slavko (1943.), "Hrvatska vojna i ratna povijest i prvi svjetski rat", Zagreb.
- Pavličević Dragutin (1994.), "Povijest Hrvatske", Zagreb.
- Perić Ivo (1997.), "Povijest Hrvata", Zagreb: Centar za transfer tehnologije.
- Perić Ivo (2000.), "Hrvatski Državni Sabor 1848.-2000.", II. svezak, Zagreb: nakladnici Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni sabor; Dom i svijet te tisak GIPA.
- Pirenne Henri (1956.), "Povijest Europe (od seobe naroda do XVI. st.)", Zagreb.
- Poparić Bare (1899.), "O pomorskoj sili Hrvata", Zagreb: Naklada Matice hrvatske.
- Poparić Bare (1932.), "Pregled povijesti pomorstva (I. dio)", Zagreb: Matica hrvatska.
- Praunsperger Milan (1943.), "Oružje starih Hrvata", Zagreb: Matica hrvatska.
- Rački Franjo (1884.), "Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća", *RAD JAZU* 70, Zagreb, 153-190.
- Rački Franjo (1891.), "Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća", *RAD JAZU* 105, Zagreb, 202-238.
- Raukar Tomislav (1977.), *Zadar u XV. st.*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest.
- Raukar Tomislav (1982.), "Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st. i u 1. polovini XVI. st.", *Historijski zbornik XXXV*, Zagreb:
- Raukar Tomislav (1997.), "Hrvatsko srednjovjekovlje", Zagreb: Školska knjiga.
- Rogić Veljko (1982.), "Regionalna geografija Jugoslavije (prirodna osnova i historijska geografija)", knj. I., Zagreb: Školska knjiga.

Rogić Veljko (1991.), "Hrvatska vojna krajina – temeljna historijsko-geografska problematika", *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*. Savez geografskih društava hrvatska (posebna izdanja) sv. 8, Zagreb.

Smičiklas Tadija (1882.), "Poviest Hrvatska (dio I.)", Zagreb: Naklada Matice hrvatske.

Sokol Vladimir (1997.), "Arheološka baština i zlatarstvo", *Hrvatska i Europa*, sv. I., Zagreb: AG Matoš.

"Srednji vek i renesansa II" (grupa autora, prijevod originala *The Medieval and Renaissance World* iz 1979.), izdavači IRO Narodna knjiga, IRO Vuk Karadžić i IRO Rad, Beograd; štampa Ljubljana (1984.): Mladinska knjiga.

Šišić Ferdo (1990, pretpisak izdanja iz 1925.), "Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara", Zagreb: NZ Matice hrvatske.

The Cambridge Medieval History, vol. VI (planned by J.B.Bury, M.A., F.B.A.), Cambridge (1957.): at the University Press.

The Western Experience – Chambers Mortimer-Grew Raymond-Herlihy David-Rabb Theodore K.-Woloch Isser (1991.), "The Western Experience", vol I (Antiquity to the Middle Ages), United States of America: McGraw-Hill.

Tymowski M. (1999.), "Kratka povijest Poljske", Zagreb.

Valia Franjo (1893.), "Poviest srednjega vieka 375.-1453. (II. dio)", Zagreb: Naklada Matice hrvatske.

Vojna enciklopedija 3 (1960.), Beograd.

Vojna enciklopedija 2 (1971.), Beograd, Izdanje redakcije Vojne enciklopedije.

Vojna enciklopedija 3 (1972.), Beograd: Izdanje redakcije Vojne enciklopedije.

Vojna enciklopedija 4 (1972.), Beograd: Izdanje redakcije Vojne enciklopedije.

Vojna enciklopedija 5 (1973.), Beograd, Izdanje redakcije Vojne enciklopedije.

Vojna enciklopedija 7 (1974.), Beograd: Izdanje redakcije Vojne enciklopedije.

Zlatarski V. N. (934.), "Blgaria pod vizantiisko vladicestvo (108-1187)", *Istoria na blgarskata drzava prez srednite vekove*, Sofija: Pridvorna pečatnica.

Žunec Ozren (1988.), "Rat u Hrvatskoj 1991.-1995., 2. dio (od Sarajevskog primirja do završnih operacija)", *Polemos – časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 2, Zagreb.

Izvori slika i ilustracija

Karta na str. 113: "Povijesni atlas", (1977), Zagreb: TLOS.

Karta na str. 115: "Povijesni atlas", (1977), Zagreb: TLOS.

Slika na str. 117: Charlemagne – Nicolle David (1984.) "The Age of Charlemagne", Man at Arms Series, London: Ospray Publishing; Šahovska figura Karla Valikog franačkog ratnika, Pariz, Kabinet Medalja nacionalne biblioteke.

Slika na str. 133: Grbašić Z., Mažuran I., Radilović J.J., Trnski M. i Vukšić V. (1993.) "Hrvati - slike iz ratničke prošlosti", Zagreb: Carski Husar; Lik hrvatskog dostojanstvenika iz Biskupije kod Knina,

THE CROATIAN ARMY IN THE EARLY MIDDLE AGES (Facts and Myths)

Ante Nazor

Summary

Before a final historiographical acceptance, the accurateness of numbers quoted from antique and mediaeval sources needs to be examined. Past examples, in which the numbers mentioned were critically approached, corroborate that. This thesis tries to establish if the data of Constantine Porphyrogenet, the emperor of Byzantium, on the number of the Croatian soldiers is accurate or exaggerated. After examining the results of estimates of the demographic circumstances for Croatia in the Early Middle Ages (average population density, possible size of the population) and the value of military equipment in that period, the author was under the impression Porphyrogenet's data were exaggerated.

Keywords: the Early Middle Ages, Croatian army, Frankish army, Byzantian army, demographic circumstances, estimate

